

પ્રકાશક

કેશવરામ કાશીરામ શાસ્ત્રી

કા. ચ. આર્મિ. મેકેટની

મુન્નરાલ વર્નાક્યુલર મોસાયટી - બડ - અમદાવાદ

આવૃત્તિ ૧લી પ્રત ૧૭૨૭

ઈ.સ. ૧૮૬૧. વિ.સ. ૧૮૨૮

કૃત્રિમ આઠ આનંદ

રા.બ. ગિરધરલાલ ઉત્તમરામ પારેજી સંધ્યાખાના

ઉપોદ્યાન

મહુમ વજીવ રા.બ. ગિરધરલાલ ઉત્તમરામ પારેજીના વિવના દુટીએ તરફથી "નામાં પુસ્તકો તૈયાર કરાવવાના કાર્ય આરુ મુજબત વર્ગીયુષ્ક મામાયત્રીને ક. ૧૦૦૦)ની રકમ રૂનથુન પારે" અર્જવી છે. એના વ્યાખ્યાયી આત્માર મુખીમા નીચેની પુસ્તકોમાં પ્રકટ કરવામાં આવી છે:

૧ મુજબતી આદિત્યમા ઓર્ગેટ

૦-૧-૦

૨ મુજબત ગાન્ધીવદીપક

૦-૮-૦

દેશવરામ દા. રાજી

કા ચ અગાગિ રોજેદરી

મુ. ૫ મામાયત્રી

અમદાવાદ તા ૧૧ ૩-૪૨

શુદ્ધિ પત્ર

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૫	૯	ક્રિસ્ટોફોરો આન્જ દેવગો	ક્રિસ્ટોફોરો ગુપ્તગો તમા આન્જ દેવગો
૪૭	૧૪	પાનપાન	પાનપાન પ.
૬૫	૨૦	તમે	તમા
૧૧૦	૧૪	દર આવાડિયે	વાર્ધિક-૧૧૧મે દર આવાડિયે
૯૯	૧૩	પદેર્વા	પદેર્વા
૧૦૧	૫	વજાનુત્રાળી દત્તી	વજાનુત્રાળી એ એ કોનો દત્તી.
૧૦૫	૨૦	ભાગ બેવાળી	ભાગ બેવાળી

અનુક્રમણિકા

પ્રકરણ	વિષય	પૃષ્ઠ
૧	(૧) મુખ્ય નાન્યવર્તી હતા અરપોતો અભ્યાસ	૩
	(૨) આપના અત્યાચારના છવના મુદ્ધવાર્જિતના આપને	૫
	(૩) મુખ્ય નાન્યવર્તો ઉદ્દેશ	૬
	(૪) મુદ્ધવાર્જિત નાન્યવર્તીવટમા પડેલી તત્તો	૧૧
	(૫-૬) ઉદ્દેશ ગાવાના ગાવા	૧૧
	(૭) નાન્ય માર્ગાર્જિત કરેલો નાન્યાર્જિત કરે છે	૧૮
૨	(૧) નાન્યવર્તો અને ખાતાના ઉપરી અધિકારીઓ	૨૨
	(૨) મુખ્ય ખાતા અને તેના અધિકારીઓ	૨૮
	(૩) વટ	૨૫
	(૪) ગાલી	૨૨
	(૫) અર્જિત-અર્જિત	૨૮
	(૬) આપખાતુ	૨૮
	(૭) મુદ્ધવાર્જિત .	૩૧
	(૮) માર્ગાર્જિત મામલો	૩૨
	(૯) નાન્ય-ઉપ-અર્જિતમા આપેલી દર્શાવ	૨૧
	(૧૦) અર્જિતમાની કરેલું પુરત	૨૧
૩	(૧) દીવાન અર્જિત કેમપ્રક	૩૬
	(૨) દીવાનની કરેલીમા આપના અર્જિત	૪૧
	(૩) દીવાનની કરેલું	૪૪
	(૪) આપના દીવાનની કરેલું	૪૧
	(૫) તખ્તાના દીવાનની કરેલું	૪૬
	(૬) ખાતા-અર્જિતમાની કરેલું	૫૦
	(૭) અર્જિતમાની કરેલું	૫૪
૪	પ્રાતિક વર્તી	
	(૧) અર્જિતમાની ગામની નિર્મી પ્રતે અર્જિત અને	
	અર્જિતમાની પ્રતે પ્રતે નેમ-અર્જિત	૫૧

પ્રકરણ	વિષય	પૃષ્ઠ
	(૧) મુળેદાર અને તેની કાનૂની	૫૭
	(૨) પ્રાનિત દીવાનોની કાનૂની	૬૦
	(૩) કોર્ટના અને નવ કામકોર્ટ	૬૩
	(૪) કાનૂની અને તેની કાનૂની	૬૬
	(૫) અગત્યની	૬૯
૫	(૧) સમીપતા	૭૩
	(૨) ખેડૂતની પામે દરેક મજૂર માટે રહેલી	૭૫
	(૩) નાન્યમતાથી મના કાનૂની એકામતાના વેળા	૭૬
	(૪) નાના મજૂરી અમલદારો કાનૂની અને અમલદારો દ્વારા	૭૮
	(૫) મહેસૂલી અમલદારો નાન્યમતા એક માત્ર દ્વારા	૮૦
	(૬) પગલાનો કોર્ટ અથવા વસતી અધિકારી	૮૨
	(૭) અમીન અને કાનૂની	૮૩
	(૮) આગવાળ અથવા કાનૂની વિરુદ્ધના વેળા	૮૫
૬	મુનમતા તેની મિલ્કિત અને નિકળના	
	(૧-૭) મુનમ નાન્યમતાની ગાન્યકીય અમલ	૮૭
	(૩) ગાન્યકી દ્વારા માથે મગધ	૮૮
	(૪) કાનૂમને થીવે દિલ્લો અથવા કોર્ટના	૮૯
	(૫) સમાજ, આપત્ત અને - ના ઉપર મુનિમ અમલ	૯૧
	(૬) દિલ્લોની મુનિમ ગિનિના મગના તબો	૯૬
	(૭) આવી વમત મુનિમોનું દિલ્લોના	૧૦૦
	(૮) નાન્યમા વિનાગક મગા	૧૦૧
	(૯) કાનૂની કમિટિ વિનાગ	૧૦૩
	(૧૦) દિલ્લોના કુલની વિમાન અટકથો	૧૦૪
	(૧૧) દિલ્લો મુનમનાનો ના પાળી થઈ	૧૦૫
	(૧૨) મુનમ માન્યતાની નિકળના કાનૂની પ્રમાણ	
	અને આત્મચલાનના કુલના અમલ	૧૦૭

પ્રસ્તાવના

સુ પ્રસિદ્ધ ઋણિદામકા ગ્રો જદુ ાય સગકારે પટેલજીની આજીવનકાળે આ ગ્રંથ આપેના લાપણેનો આ મગ્ધ ઠં મુદ્રન મમયમા ગાત્યવહીરટ કેરા પ્રકારનો હતો અને આત્યારના ગાત્યવહીરટમા તે ૥ કયા કયા અશો જળવાઈ રહ્યા કે, તે આપણે આ પુસ્તક ઉપરથી જાણી શકીએ છીએ કાર્ત્તિ પશુ મમયનો રાજ ડીય દનિદાસ પૂરેપૂરો મમજવો હોય, તે તે મમયના ગાત્યવહીરટ વિશે જાણ મેગનરુ જોઈએ નહિતો કેનીક ગા તેો મમજતયા વિનાજ ગહી જાય દાખના તરીકે દતિદામગા અમુક દાનગી મ ૥ મમગનો ઉપજ આવે ૬ પ્રાતીય મુગેદારોની નાય તમના રઝીગિના નામ વાચીએ છીએ જાનમામા ૥ વિશે આપણે એમજ ધાર્ગીએ છીએ ૬ તે માત્ર ૭ ૥ ૥નો મર્ગ અમનદાર દગ, રંગે ગાત્યવહીરટના ગાન વિના આરા અમનદારો ૥ કર્ત્તવ્યો વિજ પૂરેપૂરો જ્યાન મમનના તમી વગી આજ્યામા કાનગા ગલી, અમીન, વગેરે અમ્મ જ્નેસગા અવે ઠં, ત મુનનાઈ મમયના કયા મ્યા દાદેદારોના ામ દના, તે વિશે એજમી સમજ થાજાજ દામ ૬ તેમમયના ગાત્યવહીરટના જાણી આવી ધાણીયગી નાનીમોગી મામના ઉિ પ્રકાગ પક ઠં ૭ ૥ પુસ્તક ઉપરથી એજ જીજી જામત ઉપર પશુ આપણ ધ્યાન જોયાય ૬ તે મમયના નનાક શમ્દોના અર્થ દાનગા મનાઈ ગયા કે ઉ ત આત્મ-આમાનના હોતો મુખ્ય દીસનથીજ જાનતા હતો અને ત મ મેગે અમનના ગણાતા (દાન ૥ દેશી ગાત્યોના આજી કારભારી ૥ હાદા ત્તા પશુ તે હોતો મેગે દતા), પન્નુ અત્યારે કાષ્ટ પશુ માદગના મનગ જાનમામા મ્દસાય ઠં ૭ અત્યારે પ્રાતનો હામ્મ મુજો મ્દસાય ઠં, પણ પહેના મ ાનો અર્થ પ્રાત થતો હતો અને હામ્મો મુગદાર મ્દસામા આસતો અત્યાર

‘જ્ઞાન’નો અર્થ દાણુ ગાય છે, પણ તે વખતે મુમયમાનો ઉપર નામેના કરને ‘જ્ઞાત’ કહેતા હતા. અત્યારે જ્ઞાનાના ઉપરી અમયમાને ‘દરોગો’ કહે છે, પણ તે વખતે ગમે તે ખાતાનો સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ ‘દરોગા’ કહેવાતો હતો (દરોગા-ઈન્ડારખાના, દરોગા-ઇ-હાકમીયા) અત્યારે ‘રૂમમત’નો અર્થ જરનરશી (dīsmīssalī) થાય છે પણ તે વખતે અમયદારને નવા હોદ્દા ઉપર મોકલતા જે વગલ અગાતી તેને રૂમમત કહેતા હતા અત્યારે ફાજદાર મુન્દાખાતાનો નાનો અમયદાર ગણાય છે, પણ તે વખતે તે બહુ મોટો અમયદાર હોતો અને તેના તાગાગા ચાણુદારો હતા—અત્યારે ચાણુદારના તાગા-મા-ફાજદારો હોય છે’ અત્યારે ગામડામાં દોષ વગાડી વનહંમત કરના બગિયાને નટવાય કહે છે, જ્યાર તે વખતે ગજધાતી અને પ્રાંતના મુખ્ય ગણેશના નગર-દ્વારને મટવાય કહેવામાં આવતા.’

પામમા પ્રકબુમા મુખ્ય સમયમાં વેચાતા કન્વેરાની લાખી યાદી આપવામાં આવી છે. પન્નુ તેમાંના ઘણાખરા જુદા વ્યક્તિ દાવના નહીવટમાં પણ જોવામાં આવે છે ન વખતે કેટલાક મામના ઉત્પન્ન ઉપર વેગ હતા પન્નુ દાવની કાપડ, ખાડ, દિવામળી, વગેરે ઉપરની ઓટ્ટોટ્રોઈ જકાત તે એ વેરાનો નવો અવતાર જ ગણી સકાય. આવા મિન્કતના વેચાણ ઉપરનો કન્વેરા, અત્યારની ગ્રેન્ડીયુગી અને નોધમીની લાગત કરતા વધારે આકરા હજ એમ માનવાને કારણ નથી અમુક ધધાઓ શરૂ કરવાને મારે મેળાવવાની પરવાનગીની દરખાસ્ત, અત્યારે પણ કેટલાક ધધાઓ મારે ક્યા વેચાતી નથી? ત્યાંની અરીજની સુગી અત્યારના અરીજ ઉપરના વેગ કરતા વિશેષ નહિ હોય’ અત્યારે દારના દરગાચી કુકમ જાપજ નન્કાને થાય છે, પરન્તુ તે વખતે તેનો સખત પ્રતિમ્મ હતો’ તે વખતે માદનો વેરા હોય તે પણ જણાવુ નથી તે વખતે જગલના ધાસ અને કાંઈ ઉપર ખામો જોવાના હતા, પણ અત્યારે તે તે કાપવાના યુગે ગણાય છે’ તમાકુ ઉપરનો તે વખતનો વેગ હમણા પણ કોઈ કોઈ સ્થળે દાખલ થયો છે ને

વખતે જાણતી મ્હમનો ચોથો ભાગ રાખ્ય વેતું; અત્યારે, કોર્ટ કી વફાવ કી દુકમનામાની કી વગેરેના આકડાનો મરવાળો મફવામા આવે તો ખરચ ચોથા ભાગ કરતાં તો કેટલુ ચે વધી જાય! ત વખતે જામીનની અકબંદી માટે લાગત વેવાની, તો અત્યારે સર્વેની મનદ ક્યાં મકત મળે છે? પહેલાં દાખલા, દસ્તાવેજો, વગેરે મગકારી પરવાના વગેરેમા જે કાગળો વપરાય તેની કીમત ચંધામા આવતી, પણ અત્યારે મટેમોની કીમત તેના કરતા કેટલી ચે વધી જાય છે. તે વખતે પ્રજામાંથી અમુકઅમુક કાગા ઉધરાવવામા આવતા; અત્યાર પણ રોગનિવારણ કે શિક્ષણપ્રમાર માટે અનલક્ષ્યે તરકથી વળી ખુદ વાઈમિંગેય ગવર્નર અને તેમની જાનૂઆ તરકથી 'જિન મતાવાર' રીતે કંડો ક્યાં ઉધરાવવામાં નથી આવતા? આ પ્રમાણે તે વખતના કન્વેગની માત્ર લાંબી યાદી જોઈને મુઘલાઈ ગળ્યવહીવટને નાથેથી આપવા જેવું નથી.

છેલ્લા પ્રકરણમા પ્રો. મગકારે મુઘવાઈની રાનીના કાગળો નિર્ગે તત્તવચર્ચા કરી છે, તે ખરેખર મહાન દ્વિત્વામકાગની કલમને જેવ્ય આપે છે. પરંતુ તેમાં એક મુખ્ય કાગલુ રહી ગયેલુ જણાય છે અનંક કાગળોએ મુઘવાઈના પતનમા કાગો આપ્યો હતો, પરંતુ જે કાગળથી તે પડતી ઔરમજેબના મગલુ પછી એકાએક ધરી આવી, તે તો તેની ધાર્મિક અમદિલ્લુતા હતી. તેના મમયમા તમા દિંદુ મદિરે બાંધવાની કે જૂનાંની દુગ્ગતી કરવાની મનાઈ હતી, ઘણા પુરાણા ધર્મસ્થાનકો તોડીને મગ્ગિલો બનાવવામા આવી હતી, દિંદુઆ જગદેન ધર્મધ્યાન કરી મકના નાદિ, વગેરે, વગેરે આદ્યાદ આ આખંતામાં કારેયાં કરમાનો ગોજૂદ છે વળી રાજધાનીથી દૂર જેના નાના અમલદારોએ તે કરમાનોની ઉપરવટ ચક્રને તેમા નાદિ દર્શાવેલી બાળતો મંચંધી પણ કેટલા ચે જુવઓ ક્યાં રહે, જેની નોધ દ્વિત્વામમા મળાવી મુઝેવ છે. જિવાઈની મકાનાએ મુઘવાઈના મળમા કારી યા કયો હતો, પરંતુ એ મકાનાને પોપાજ તા ઔ-મજેબની ધર્મ

મનામાંથી મન્ય દનુ, એ આથી મન્યાઈના તાલિન વિનાગન મન્ય
કામ્યુ ઔરંગઝેયની મુર્મુમુર્મી નામનીની દત્તી એવા નમનેચાન નથી

અગ્રેષ્ઠ આવા કૃપા કૃતિમ કાળુ મગવના મર્મ પેનામાં ને દિંદી
વખમે થયા છે, તેમાં પ્રા વરુનાય મગકાનુ રથાન અદ્ ઊંચુ ને
તેના પ્રભુ અગ્રેષ્ઠ લેખકે કરતા પશુ વધારે મુદ્દ અને કૃતિ આવામાં
વખાળુ વખી મરે છે. આથી તેમના લખાણનુ આવાનર કમ્બુ તે
કર્મ મહેલુ કામ નથી તેમજ દાવના ગત્યવદીવરનુ આ જ્ઞાન હોય તે
માન્યુમ જ મમકુ મમય તેવી મગ આવાના પ્રગુત પુન-નુ આવાનર
કર્મ મરે આ લેખકના વડોદરા ગત્યના મહેમુન ખાતાની પતિઆવાના
જાને ના આવાનર અને મરે તેટલુ મગ અને અર્થવાદક કરવામાં
મદદ કરી છે તેના કેટલી મદદગાર મગ છે, તેના તોય નો વિવેકી
વાચકવર્ગે કરી શકે.

પાટાનુ

રામલાલ ચુનીલાલ મોદી

તા ૨૩-૬-૩૬

• જાનનકેળની રમીધના મ્હેવાય છે તેવાં રૂડાં મળે પલ નજ્યાનીને
વિચારવા ધરે. મોટા બાઈઓ અને પિત્રાંતે પલ કોદ રીને ને પાકા
મુતનદીએ મારી મેળવી અને પાતાની મગા જમાવી, અપુત ગતઆલે
જ્યાં પવને ફોડયા ત્યાં એ અગ્રેકમીના પ્રનમે પશુ જેલે વિચાર મેળવે, તે
ને ને બધુ કરવામા મર્મને અનજ વધી દોય, વર્મની રક્ષા મરે જ
આ જે કરવુ પ્રાપ્ત થાય કે ને તે પાત્રક નથી—મોટામાં મોગ પુરયા
ગરબો છે,—એજ જેના પાતાના અપકૃતો મારે મોગમા માગ જમાવ
કે રીતે દોય, તે વ્યક્તિએ નો ને મર્મની (જેવી એવ પતિત જેવી તે
મમર ચાલવી દોય ને) બાવનાને જે પાત્ર વધારા નેદુ જ મરે તે આમાં
એની જેવી શક્તિ અને જેવી વિખાવમના જેવી જ ને નવા આવાના
દિગ્દશમાં મારી નથી ૩ -

પ્રકરણ ૧

:૧:

મુઘલ રાજ્યવહીવટનાં સ્વરૂપોનો અભ્યાસ

હિં દુસ્તાનના મુઘલ આબાજીના ઇતિહાસથી આપણે જાણી શકીએ છીએ કે આફઘાનિસ્તાનના લાખી કયા, ફિઝી-ના તખ્ત માટે તેમના વિમલ, જાણવાખોર ખંડિયા રાજ્યકર્તાઓ અને સ્વતંત્ર પડોશી હાકેમો સામેની તેમની ચલાઈઓ, અને હિંદની કુદરતી મજબૂતી પેલી પારના તેમના આક્રમણો-આ જાણી શકીએ છીએ કે વળી આફઘાનના ખાનગી ઝગડો, તેમના ફરજાના ભલાકા અને રીતરસમો અને તેમના સમયના મુઆફરીના સ્ત્રાઓ વિશે પણ આપણા દેશમાં આવેલા મુરોખી મુઆફરીના લખાણો ઉપરથી આપણે ઘણું જાણીએ છીએ. પરંતુ અમલ કારસી જાપાની નોંધના આધારે તેમના રાજ્ય-વહીવટી તંત્રનો વીગતવાર અભ્યાસ હજી સુધી થયો નથી.

આ કાર્ય કદિન છે એમ જાણી કળ્ય કરશે, કારણ, એક તો વખતના વહેવા સાથે ઘણી નોંધો નાશ પામી છે અને બીજું ખામ કરીને આધુનિક હિંદનો પ્રત્યક્ષ રાજ્યવહીવટ ચલાવનાર અનુભવી માણસો જ મુઘલ વહીવટનું હાર્દ પિછાની શકે અને જૂતકાળને આ-પણી દષ્ટિ સમક્ષ જીવંત ખડો કરી શકે. રોમન સામ્રાજ્યના વિનિપાતના મહાન ઇતિહાસકારે કળ્ય કર્યું છે કે અંગ્રેજ લશ્કરના સરદાર તરીકે તેમ બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટના સભ્ય તરીકે પોતાને જે અનુભવ મળ્યો હતો, તેનાથી જ તે રોમન સરદારોની ચલાઈઓ અને પ્રાચીન રોમન રાજમહાની ચર્ચાઓ ચોક્કસ રીતે સમજવાને શક્તિમાન થયો હતો. આપણે હિંદના ઇતિહાસના ધરઆગણના અભ્યાસીઓ માત્ર જૂના ખતપત્રો અને જૂતકાળની હસ્તલિખિત ગ્રંથો ઉપરથી જ તારણ કાઢી

રાજાએ અને તેથી મુખ્ય રાજ્યવહીવટને જવાબદારી જ રખર્ખ કરી રાજાએ. પણ તે તંત્રી આપુ કાર્યવહન, તેના આંતરિક પ્રવાહો, અને તેના વ્યાવહારિક પંચાંગો તો જે માળખાને કાચી કાચી દાખવવાના માન આપે મુખ્ય અધિકારીના દિલના પ્રાણના ગળાગળાગળા પ્રત્યક્ષ અનુભવ દોષ-આર્થાત્ જેઓ ઉત્તર દિલની હિન્દુન મિલિય મિલિયના નાનુશુન મનામદો દોષ તેઓ જ મોટી અમ્મ કીને નમસ્ત શન. તેઓમા સુપ્રસિદ્ધ મિ. એચ. જિવનિજ જેઓ પટ્ટાના એક વખત આધીશ દના અને તેમના સુપ્રસિદ્ધ પિતા મિ. એલ્વર્ડ દોમમ, મિ. વિવિયમ દર્વીન જેઓ લાના મમમ સુધી ગાત્રીપુત્ર અને અદા-ગનપુત્રના મેનિફેસ્ટ દતા, મિ. જ્ઞાન ધીરમ અને ધીરમ મુલકી આમતારો જેમનો મુખ્ય રાજ્યવહીવટની અમુક આજતોનો અને ખામ કરીને વમ્મલાની વહીવટનો અભ્યાસ આત્મન કયમદ હતો, તેવાઓ જ આમાન્ય લેખકોને કુદરતી એવી જુલોથી ફર વહી શકે

દાખના પુરોષો જેમને મુખ્ય રાજ્યવહીવટનાં માત્ર જે જ ખાતાઓ—જમીનમહેસુલ અને લક્ષર—નો વીમનનાર અભ્યાસ કર્યો છે. આ જે વિષયો મળી લમમમ મંપુર્જ માલિની અમેશ ભાષામા મળી શકે છે. તેથી આ જે વિષયો માત્ર ભાષાઓમાંથી દૂર મળીશ, માત્ર માત્ર પુરોષો લેખકોને અપરિચિત માલિનીવાળા થોડાક મોણ મુદ્દાને રખર્ખ કરીશ.

આ ભાષાઓમાંથી પડેલા ભાષાઓમાં મુખ્ય રાજ્યવહીવટનાં માલિની-તો અને વિગિટ મ્વરૂપો વિશે વિવેચન કરીશ, ધીરમ ભાષાઓમા બાદ-શાહની સત્તા, તેના પ્રધાનોની સ્થિતિ, રાજ્યના ખાતાઓ, મુખ્ય અમતારોના અધિકારો, અને આપણા જાનના સાધનો વિશે માલિની આપીશ. ધીરમમાં દીવાન અને તેના અધિકારોની યોજના અને શાહી મહેલના વ્યવસ્થાપક અને તેના મદદનીશોનું કાર્ય જણાવવામા આવશે, શ્રોતામા પ્રાતિક વહીવટની ચર્ચા કન્યામાં આવશે; પાચમામા રાજ્ય અને રેવતનો મનંધ દર્શાવીશ; અને છેવટના ભાષાઓમા મુદ્દા સત્તાની

દેશ ઉપર થયેલી અગર તથા મુઘલ સામ્રાજ્યના વિનિર્વાસનો કારણો વિશે તત્ત્વચર્ચા કરવાનો પ્રયત્ન કરીશ.

:૨:

આપણા આત્મારના જીવનમાં મુઘલાઈ સત્તાના અવશેષો

મુઘલ સામ્રાજ્યના વહીવટી તંત્રની અગત્ય આપણને શિક્ષણ-ઉપયોગિતા કરતાં વધારે છે. રાજ્યવહીવટનું સ્વરૂપ, તેની કાર્યપદ્ધતિ અને તેના મુદ્દાઓ પણ મુઘલાઈ મત્તા નીચે નહિ એવાં હિંદુ રાજ્યોએ મુઘલો પાસેથી ઉછીના લીધાં હતાં. જેવી રીતે આત્મારે બ્રિટિશરોના તંત્રની નકલ વડોદરા, ગ્વાલિયર અને ઈન્દોરના અન્ય હરબારો કરે છે, તેવી રીતે મુઘલ તંત્રની નકલ જયપુર અને બુંદેલખંડના ખંડિયા રાજાઓએ કરેલી તે જોતા કમ નવાઈ લાગતી નથી. પરંતુ તે મમયના મેટલાંક સ્વતંત્ર રાજ્યો પણ મુઘલ તંત્રને અનુમર્યા હતાં. શિવાજી જેવા હિંદુધર્મચુસ્તતાના હિમાયતીએ પણ મહારાષ્ટ્રમાં પ્રથમ તેની નકલ કરી હતી, અને માત્ર જિ દમીના પાછલા ભાગમાં જ તેણે કારગી હોદ્દાઓને મંચૂત નામ આપીને તેના વહીવટી તંત્રને હિંદુશાહીનો ઓપ આપવાને નિશ્ચયપૂર્વક પ્રયત્ન કર્યો હતો; પરંતુ કારભારનાં ધણાંખરા ખાનાઓ, ગોધા અને નાની અમલદારીના હોદ્દાનાં નામો મરાઠી નામોના અભાવે ઈસ્લામશાહી જ રાખવા પડ્યાં હતા.

આ પ્રમાણે મુઘલ તંત્ર એક વખત હિંદના મંચૂતિવાળા અને વ્યવસ્થાવાળા લગભગ જ્યાં ભાગોમાં ફેલાયેલું હતું. આપણા કાળમાં તો તે હવે મૃતપ્રાય દેશમાં છે, તથાપિ તેની નિશાનીઓ હજી પણ કાંઈક છે અને ઇતિહાસનો સૂક્ષ્મ અભ્યાસી બ્રિટિશ હિંદના આત્મારના ગાંઠવહીવટની ઈમારતમાં મુઘલાઈ ગ્યાપત્યની અમર શોધી શકશે.

અરાટમીની પાછલા ભાગમાં અંગ્રેજ વેપારીઓ અને વાણી-તંત્રોને અમળાયા દેશ ઉપર અને પરદેશી પ્રગ ઉપર ગાંઠવ કરવાનો

અણુધાર્યો પ્રમથ આવી પડયો, ત્યારે તેમજે કુ તીર્થને જ પ્રજામાં જો
 નાન્યવન આનતુ હતુ તે સ્વીકારી લીધુ, તેમા માત્ર અનિવાર્ય કેન્દ્રો જ
 ર્ધો અને જુનુ બીજુ મધ્યમ રાખી દેશની મહીસ-નામતી અને આજારી
 માટે અગત્યના જોડા તરવો જોડે તેમજ જ મજુ વિદ્ધ ધામે
 ધીમે હિમેના મયા વોગન હેન્ટિંગની મતાના મમથમા જગાળા અને
 ગિદાના દિદ—અંગે વહીવટી તત્ત્વ આપુ જ સ્વરૂપ હતુ તેના
 અનુસારીઓની મતાના મમથમ વાગા લાગા ગાતે નાન્યવહીવ
 મુવધાર્જ સ્વરૂપથી દુ અને દુ મમથો ગયો કે પન્તુ જુના હિપર
 તત્ત્વ મમાન માધુ કે, આપણા વર્તમાનમગનું મૂળ જૂલમાગમા હ

૩

મુઘલ રાજ્યવહીવટનો ઉદ્દેશ

આપણે મુઘલ રાજ્યવહીવટનું તત્ત્વ વધાર્યું મમથમે તે પરલા
 તેના સ્વરૂપ અને ઉદ્દેશ મમથવની જરૂર કે

કુદની ગીતે ને વહીવટ વમગી દનો અને તેથી તે અનિવાર્ય
 ગીતે દેનિત એમદ્યુ મતાવાગુ તત્ત્વ હતુ પ્રજાના મુખ્યમ વિભાગને
 માટે એ વહીવટ ધર્મ અવશ્યા નો નાન્યવરૂપમા મનમા મવોપનિ મતા
 ધનારનો દનો, અને એ મરજુથી જ તેમના માટે તે આમાગિત વ્યવહારો
 પ્રમથ નો દનો પન્તુ પેના ડી એ—મુખ્યમ પ્રજા માટે ને એકામા
 એકી દખતમીર્ગની નીનિએ વર્તનો, તેમના પ્રત્યે તે માત્ર પાલીમની
 અને મરજુથી વમવાન મમથમે દરને જામવનો ચોમશિમજુમા મદાય
 નવી તે રાજ્યો ધર્મ નદોતો મહાનો—અંગે અંગે દનાડમા પજુ કંક
 ઈ મ. ૧૮૭૦ મુધી ને મર્થ નાદિય ૩ જુનુ નદે તુ માનવામા આવતુ
 દિદુ અને મુખ્યમ પ્રજાનૈતિક સિદ્ધાન્ત અનુમાન મારવળી ધર્મ ડી
 દામી મહાની એ રાજ્ય કેજવળી માટે મર્થ અર્થ નો, તો તે મર્થ
 રાજ્યધર્મ તરીકે નદિ, પન્તુ પન્થોમા મુખ્યમમુજિ એગવવા મમથ

પુણ્યકર્મ તરીકે જ તેમ કરેતો. જાદશાહો તરફથી કેટલીક મદ્રેસાઓને મદદ મળતી, પરંતુ તેનું કારણ એ હતું કે તેઓ મગ્જિદો ની સાથે જોડાયેલી હતી અથવા તો જેમને રાજ્ય તરફથી વર્ગીકરણ મળતું તેના ધર્મનિષ્ઠ કુટુંબો તરફથી તેમણે શિક્ષણ આપવામાં આવતું અર્થાત્ તે મદ્રેસાઓ રાજ્યસ્વીકૃત ધર્મની એવા માટે ધર્મશાસ્ત્રીઓને (ઉક્તેશાઓને) —શિક્ષણ આપતી મંથાઓ હતી

એ પ્રમાણે કલા અને માહિત્યને આપતું ઉત્તેજન પણ રાજ્યકર્તાની કેવળ આગત જાળત હતી, તેમજ ઉદ્દેશ રાષ્ટ્રીય મંકૂતિ વિકાસનાનો નહિ, પરંતુ પોતાની જાતને માટે આનન્દ અને ગૌરવ પ્રાપ્ત કરવાનો હતો. આ આગતમાં રાજ્યાધીશનો દરજ્જો જાનગી ધામદય શહેરી જોડાયેલ હતો અને પ્રજા પત્યે પોતાની કર્મ વિશેષ કરજ છે એમ તે માનતો નહિ

દૂકામાં મુન સત્તાના મમયમાં આધુનિક મમયની મામાનિક પ્રતિષ્ઠા—આ શબ્દ તેના વિશાળ અર્થમાં વાપરુ છુ—પ્રજા ઉપર, સમાજ ઉપર, અથવા તો ન્યાતોના પત્ત ઉપર છોડવામાં આવતી અને હિંદના રાજ્યવહીવટના અભ્યાસીએ તેમનો મૂળમૂળ ત્યાગ કરવાનો છે

રાજમત્તાનો ઉદ્દેશ અત્યંત મર્યાદિત, ઐહિક અને લગભગ એટલેટ હતો

જાદશાહી ખતપત્રો અને જીજ્ઞાસામય સાધનોના આધારે હિંદુસ્તાનના મુધનસામ્રાજ્ય નાઈતિહાસનો સુદમ અભ્યાસ રાજ્યવહીવટના લક્ષ્યો ની અમુક હકીકતો મ ત્થી આપણા મન ઉપર છાપ પાડે છે

૪

મ મુઘલાઈ રાજ્યવહીવટમાં પરદેશી તત્ત્વો

મુઘલાઈ રાજ્યવહીવટમાં જહાંગના પરદેશી તત્ત્વો નીચે પ્રમાણે હતા

પહેલુ, મુધલોની રાજ્યપદ્ધતિ રાજ્યકર્તાઓની જાનિ અને તેમના ધર્મના કંગે રચાયેલી હતી તે રાજવંશ દિંદની બદારના કટવાક દેશોએ પ્રિયામનો અગીદાગ કંગો તે પછી આઠ સૈન્યો બાદ દિંદમાં આવી પચેલો હતો અને એ દેશોમાં રાજ્યવહીવટના નવા ગ્વરૂપનો વિકાસ થયો હતો દિંદ બદારના મુન્વિમ દેશોમાં જે ગ્વરૂપનો રાજ્ય વહીવટ લામા કાળથી જાણીતો હતો—અને મૈકાઓના અનુભવથી સર્વશ્રેષ્ઠ નીવડ્યો હતો—ધરાકના અબ્યાસી અને મિમરના કાતમિયા ખલીકાઓનો રાજ્યવહીવટ—ને આપણા તુર્ક (મુધલ) રિજેનાઓ તેમની સાથે પોતાના નવા વલનમાં લાવ્યા હતા મુધલ રાજ્યવહીવટમાં દિંદના અને દિંદબદારના તરવો હતા, વધારે ચોક્કસ ડીતે કહીએ તો દિંદી જડતરમાં કારસી-અરબી તથા મહેલુ હતું

તેમના રાજનીતિના મિદ્ધાન્તો, તેમની ધર્મવ્યવહારની પદ્ધતિ, તેમના કરવેરાના નિયમો, તેમના ખાતાની ચોજના અને તેમના અમલદારોના ફોદા પછુ દિંદની બદારથી તૈયાર માલ તરીકે આયાન કરવામાં આવ્યા હતા, પરંતુ તે પહેલાની જે જૂની દેશી પદ્ધતિ પ્રચલિત હતી અને શાસિત પ્રજાને પનિચિત હતી, તેની સાથે મેગ માધવમાં આવ્યો હતો બદારથી આયાત થયેલા તજની રીગતોમાં ગ્ધાર્નાક જરિયાત પ્રમાણે અનુકૂળ ફેરફાર કરવામાં આવ્યો હતો તે મગધે પ્રચલિત આર્ય પદ્ધતિ અને દિંદુઓના આયાનશાસ્ત્ર ॥ ગમ્યાનથ નિયમો જેટલા પ્રમાણમાં ધરિલામી રાજનીતિના મુમગત મિદ્ધાન્તાની ચિરુદ્ધ નહોત, તેટલા પ્રમાણમાં ધીકારી લેવામાં આવ્યા હતા, અને ખાસ અગત્યની નહિ એવી બાબતોમાં, રાજનીતિના દરમ્ય રચણમાં, અને માગાન્ય રીતે કહીએ તો, ગામગના વહીવટમાં અને સત્તાધિકારીઓની નીચલી શ્રેણીમાં, દિંદી રીતરિવાજને પ્રચારમાં

• હોડે વ્યાધવે મુશિફાબાદમાં પુણ્યક્રિયા કરી હતી ॥ અહીં આપણે મુન્વિમ કાળમાં થઈને ક્રિષ્ણ અમય સુધી ચાલી આવેલો બહુ પ્રાચીન સમયનો દિંદુ મહેલુપનો રિવાજ જોઈએ છીએ

રહેવા દીધા હતા, જ્યારે પરદેશી આર્મી તો રાજમભા (જે રાજ્ય-કર્તાની અંગત બાબત ગણાતી) અને ઉપલી શ્રેણિના મત્તાધિકારીઓ (જેઓ ધરિયન અને ગિમરમાંથી પ્રેરણા મેળવતા) ઉપર જ ધણીખરી અમર કરી હતી.

મુઘલ રાજ્યવહીવટમાના પરદેશી તત્વનું દષ્ટાન્ત પ્રાતિક વહીવટમાથી મહેસાણથી મેળવી શકાય છે. હેમ્પર્જના પ્રોફેસર સી.એમ. બેકર ઇસ્લામના વિશ્વકોશમાં લખે છે કે, '(ગિમરમાં) આરબ સત્તાની શકિયાતના મેકાઓમાં જે રાજકીય કાર્યો સ્પષ્ટ રીતે સુદ તરી આવે છે—રાજ્યપદ્ધતિ અને અર્થનીતિ. અમીર(ગવર્નર)ની પામે લશ્કર અને પોલીસનો કાબૂ હતો અને તેના જોટલા ફરજનનો આગિય(ખજાનાનો અમલદાર) હતો . . . આ જે અમલદારોને એક બીજા ઉપર સખત દેખરેખ રાખવાની હતી. લશ્કર અને કારોબારના ઉપરી તરીકે અમીર મુખ્ય મત્તાધીશ હતો, પરંતુ તે બંનેનો ફજલે મરખો હતો અને ખજાનાના વહીવટ કળનાગની તો સુસ્તાન ઉપર કંઈક વિશેષ લાગવગ હતી.' (Encyclopaedia of Islam, Vol. II. P. 13.)

દવે. સુબાદાર અથવા પ્રાંતીય હાકેમ અને ફીવાન અથવા પ્રાંતનો મહેમુલી અમલદાર એ બંને વચ્ચે બરોબર આવે જ મંબદ હતો.

આ બંને વચ્ચેની અમલદારી વિરહતાનો અને પોતાના માલિક પ્રત્યેના ૧૨૨૫૨ના ફોર્માગેપણનો ચોખ્ખો દાખલો—કારણ કે પ્રો. બેકરના શબ્દો પ્રમાણે 'એક બીજા ઉપર સખત દેખરેખ રાખવાની ફરેકની ફજ હતી'—મત્તરમી સફીના ઓરીમાના મારા લખેલા ઇતિહાસમાં—જે તત્કાલીન બાદશાહી ખનવત્રોના આધારે લખાયેલા હતો અને Journal of Bihar and Orrissa Research Societyના ઇ.સ. ૧૯૧૬ના જૂન અને સપ્ટેમ્બરના અંકોમાં પ્રથમ છપાયેલો હતો અને ત્યાર પછી Studies in Mughal India નામના માગ પુસ્તકમાં પુનર્મુદ્રિત થયો હતો તેમાં—મળી આવે છે.

આ પ્રમાણે રાજ્યવહીવટની ખાતાવાર વહેંચણી પણ હિંદુ-સ્તાનની બહારના ઈસ્લામી દેશોના નમૂના પ્રમાણે કરવામાં આવી હતી.

ખીજું સક્ષણ એ છે કે ગાંધીતંત્રનું મૂળ સરકારી હતું, અને જોકે વખત જતાં તે દેશની જામિયા દલીલ થયું હતું, તોપણ તેનું સરકારી સ્વરૂપ છેવટ સુધી કાયમ રહ્યું હતું. મુસલિમ રાજ્યના દરેક અમલદારને સરકારી નામાવસિમાં દાખલ થવું પડતું હતું; તેને અમુક મંજૂરના ધોર-સવારના દરજ્જાની મનમજ આપવામાં આવતી, જેનાથી તેનો પગાર અને મોભો નક્કી થતો. મુસલિમ નોકરો, ધાર્મિક ન્યાયાધીશો, ટપાલ, આબકારી અને જહાનના ઉપરી અધિકારીઓ અને જિલ્લા દરજ્જાના કારકૂનો અને હિમાબનીઓને પણ મનમજદારો એટલે સરકારના અંગજૂનો તરીકે દરજ્જા પ્રાપ્ત થતા હતા. તેમનાં નામ સરકારના અધિકારીઓની યાદીમાં મોહવવામાં આવતા, તેમના પગાર અક્કીઓ (સરકારી પગાર વહેંચનાર) ચૂકવતા અને તેમને જલ્દી મનસજના વધારા તરીકે મળતી, આ ઉપરથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે ખજાનો અથવા રાજ્યનું ખર્ચખાતું તે મુસલિમ અને સરકારી બેગા વહીવટનું હતું અથવા તો ચોક્કસ મિદાન્ત કપે મુસલિમ ખજાનો બિલકુલ દનો જ નહિ. તેમ છતાં આપણે એટલું યાદ રાખવું જોઈએ કે જોકે પગારપત્રો બક્ષીઓ મંજૂર કરતા હતા, તોપણ ખરેખર નાણા ચૂકવવાનું કામ હીવાન કે જે મુસલિમ અમલદાર મળ્યોતો તેના મારફતે થતું હતું.

ત્રીજું, મુસલિમ મમથના હિંદુસ્તાનની જમીનમહેસુલી પદ્ધતિનું મુખ્ય નોંધવાલાયક અક્ષણ એ છે કે દેશની ત્યાંના મમથની જે પ્રાચીન પ્રથા હતી તેને પગથી વહેવામાં આવ્યું હતું. ખરેખર આરંભના મુસ્લિમ વિજેતાઓએ કદાપણથી પ્રાચીન હિંદુ મહેસુલી પદ્ધતિને કાયમ રાખી હતી, હિંદુ મહેસુલી અમલદારોને નોકરીમાં રાખ્યા હતા, અને ત્યાંસુધી જમીનમહેસુલ નિયમિત રીતે ઉપમગ્યમાં આવતું અને તેમાં કંઈ નહરે મહે તેવી ધાવમેય કે ખાસકી થતી નહિ ત્યાંસુધી ઉપરીઓ એ ખાતાના કામમાં બાંધે જ આડા આવતા હતા.

હિપરની રીકા માં જમીનમહેસૂલ મંજૂરી જ સાચી છે. આ ખાતુ હમેશા હિંદુસ્તાનની સરકારની સૌથી વિશેષ પ્રાચીન પર પરાને વળગી જ્ઞેનારુ અને જુનનટ જાળી રાખનારુ રહેયુ છે, પરંતુ રાજ્યત્તી જીજી આવકની જાગનમા તે કુનાનનો કાયદો અને હિંદુસ્તાનની બહારના ઇસ્લામી રાજ્યોની પદ્ધતિ જ પ્રમાણ્યૂત હતા અને આપણે હિંદુસ્તાનમાં મુઘલ મમયના ઇતિહાસમા જોઈએ છીએ કે મહેસૂલી ખાતાની કારોગારી પદ્ધતિનો ઇસ્લામના ધાર્મિક કાયદા માથે મેળ ખેસાડવાના વારવાર પ્રયત્નો કરવામા આવ્યા હતા આ પ્રમાણે સત્તમી સદીમા મુઘલ મામ્રાજ્યની મમત્ર મહેસૂલી પદ્ધતિને જે નિગાસ થયો હતો તે જે જાળના પરિણામ રૂપે હતો—કાયપરિપકન હિંદુ પ્રાચીન પદ્ધતિ અને અરમ્તાનનો મિતાળી મિદાન્ત

આ જો નિરુદ્ધ તત્વોનું મિશ્રણ કર્મ હમેશા સુખદ અથવા તો દુઃખપ્રદ જનતુ નહિ અને હિંદુ રમ્મનો કચરી નાખનાર જોજ કીરોજશા તત્વજ્ઞ અથવા ઔન્ગ્રજેજ જેનાની કુરાન અનુસાર વહીવટતરને વ્યવાનનાની ઉત્ક્રાને બહુ ભારે પડી ગયો હતો જ્યારે તેમની આખ મીઆણી, ત્યારે અથવા તેમના જીવતા પણ, કુરાનના કાયદાને થોડો મમત્ર અનુસર્યા પડી પાડી હતી ત પ્રાચીન ધરેકમા એ પદ્ધતિ પડી ગઈ આ નિપથ હવે પછીના ભાષણમા વધારે વિસ્તારપૂર્વક ચર્ચનામા આગે

૫.

ઉદ્યોગ ચલાવનાર રાજ્ય

મોઢુ, મુખવાઈ હિંદમા મોથી મોટુ કારખાનાદાર રાજ્ય હતુ અથવા તો જુદી જુદી જાતની વિશાળ પ્રમાણમા જનાવટો તૈયાર કરનાર માત્ર એક જ કારખાનાનો માલિક રાજ્યકર્તા હતો અત્યારે ખદના જગરમાથી તૈયાર માવ મઝકાર ખર્ગિ છે અથવા તો કદા-

કુટુંબને મોટા જ્યાની વન્દીઓ આપે છે, તે પ્રથા તે સમયના મૃદ-
ઉદ્યોગોને અંધમેયની યદ્ય પડત નહિ તે સમયે ખાતગી મડીફરો
તરફથી વેચાણને માટે વિશાળ પ્રમાણમાં તૈયાર થતા માનવુ ઉત્પન્ન
ખ્યાવમાં પણ આવવાનો સંભવ નહોતો; તેથી પોતાને જોઈતો માવ
ખનાવવાની રાજ્યને દુગ્ધ પડતી

અને તેની જગ્યાએ ધણી વિશાળ હતી દર વર્ષે જે વખત
—બોમામા અને શિયાળામાં—ઋતુને અનુકૂળ ખિયાત (પોતાક)
ખાદ્યાદ તરફથી દરેક મનમગ્નરોને આપવામાં આવતો, અને ઈ.
સ. ૧૬૯૦માં રોકડ પગાર મેળવનાર મનમગ્નરોની સંખ્યા ૭૫૦૦
અને જાગીરદાર મનમગ્નરોની સંખ્યા ૪૦૦૦ હતી. મોટા ઉમ-
રાવોના ખિયાતમાં પોપાકની કેટલીએ વસ્તુઓનો સમાવેશ થતો.
આ જે માયામાદી બેટા ઉપરાંત ગળવણીઓને, ખડિયા ગળવણીને
અને ખીત ધણા મનમગ્નરો અને દુગ્ધારીઓને ખાદ્યાદના જે
જન્મદિવસોએ (મોર વા અને ચાન્ડ વર્ષ પ્રમાણે), તેના ચાન્ડ
વર્ષ પ્રમાણેના રાજ્યાભિષેકના દિવસે, જે ઇલના દિવસોએ અને
ઔગ્રજેગના રાજ્ય સુધી ફાગ્ની નવરોજના દિવસે (દે જ્યારે સૂર્ય
મેવ રાશિમાં પ્રવેશ કરે છે) પણ ખિયાત આપવામાં આવતા.
વળી એની પણ પ્રથા હતી કે જ્યારે જ્યારે માણસો ખાદ્યાદની
દુગ્ધમાં દાખલ થાય, અગર તેની વિશાળ બે, અથવા તે કોઈ દેશ
ઉપર નિમજ્જક થાય, અને ઔગ્રજેગના સમયમાં તે દરિયાગર્ભનો
ચાંગીકાર કરે, તે વખતે પણ ખિયાત આપવામાં આવતો.

આ ઉપરથી જણાવે કે શાદી મરકાને આખા વર્ષની જગ-
યાત માટે કાપડ અને તૈયાર પોષાકનો મોગ જથ્થો મીલકમાં ગણવો
પડતો. આ માગણીને પદવ્યી વગવાને માટે રાજ્યને માત્રાજ્યના
મુખ્ય શહેરોમાં પોતાની માલિકીના કાગજાનાં ગણવા પડતા. આને
માત્ર કાગ્જેન કાર્ગમગને બેમાં કરવા પડતા (મણી વખતે તે દુગ્ધ
પ્રાનોમાથી), તેમને દાગેમાની દબરેખ નીચે કામ કરવું પડતુ, તેમને

ગેઝ (દરરોજનો પત્ર) આપવી પડતી, અને તેમની પામે તેમની કારીગરીનો માત્ર તૈયાર કરાવવામાં આવતો કે જે વખારોમાં ગોઝ રીતે મંધરી રાખવામાં આવતો.

સાહી મહેલના મામાન્ય વપગરની અને મોજમોજની અનેક વસ્તુઓ પણ આ રીતે તૈયાર કરાવવામાં આવતી હતી. ખાન-ધ-મામાન(ધરખટલાનો ઉપરી અધિકારી)નું એ કાર્ય હતું કે બજારમાંથી મળતો માત્ર ખરીદવો અને બાકીનો માત્ર કારખાનામાં એવી રીતે તૈયાર કરાવવો કે જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે રજૂ કરી શકાય. ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રમાં રાજ્યની કેટલી વિશાળ પ્રવૃત્તિ હતી તે આ કારખાનાઓના વીગતવાર અભ્યાસથી જણી શકાય એમ છે.

પાયમુ, મુખ્ય રાજ્યતંત્ર અત્યંત કેન્દ્રિત એકદશ્ય મત્તા હતી. રાજ્યાધીશ આખા વહીવટી પત્રનો શક્તિપૂરક હતો. જ્યાં રાજ્યાધીશ સ્વતંત્ર હોય, સર્વોપરિ મત્તા એક જ મનુષ્યમાં કેન્દ્રિત થયેલી હોય, પ્રદેશ વિશાળ હોય, પ્રાંતો વચ્ચેના વ્યવહારનાં માધનો મદ અને કઠિન હોય, રચાનિક અમલદારોની વારવાર જાહેરીઓ થતી હોય, અને પ્રજામાં રાજકીય જીવન અથવા તો કાર્યોરલની શક્તિનો અભાવ હોય, ત્યાં સરકારી ખતપત્રો અને નોંધાના ઢગવેઢગવા હોય એ કુદરતી છે. યુદ્ધનો સમય બાદ કરીએ તો મુખ્ય ગત્ય તે 'કાગઝી રાજ્ય' (કાગળોએ કુશળ) હતું તેમાં અમલદારોને ધણા ચોપડા ગળવા પડતા—જેવા કે કામગોની બારનીશીઓ, હાજરીપત્રકા, નિવરણપત્રકા, નોંધરોના ઇતિહાસના પત્રકા, સમાચારપત્રો અને ઘુમારો તેમજ હિમાઓની બે અથવા ત્રણ નકલો—પૂરેપૂરી કે તાગવણી કપે—, એ ઉપરાંત સાહી મન્કારને સમાચારો પૂરા પાડવા માટે જામડો અને ખેપિયાઓનું મોટું સરકાર રાખવામાં આવતું હતું.

:૮:

કાં, કાચા અને ન્યાય પ્રત્યેનું નેનું વક્ષ્ય નાપાત્રા વિચારે-
ની વિરોધ હતું. આધુનિક ગત્યવસ્થાનું મૌલિક વધારે અગત્યનું કાર્ય
ન્યાયવ્યવસ્થા અને મુદ્દેશાન્તિ જાગવવાનું છે. અહીં મુવત્ત ગત્ય
મત્તા નગગામાં નગગી અને અમવાનુમાર સુધાગ્ન્યા અને નિકામને
માટે વધારા પશ્ચ અમર્ય નહોતી અવગત પડેછી દૃમવાધી અને
આનરુવિદોદયી દેશનો જ્યારે કન્વાનો, અને પોતાના પ્રતિનિધિઓ
માનરૂત શહેરોમાં જાનમાવતું ગ્દાલુ કરવાનો તેણે વીકાર કર્યો
હતો. પરંતુ વિચાર આર્થિકતાની ગ્દાનું કામ ત્યાના ગ્દેવામીઓ
ઉપર છોડી દેવામાં આવ્યું હતું તે કામ રચાનિક ચોક્કસદારો
કરતા, જેઓ આમર્યામનેના નોકા ગણાતા અને તેમને
આમર્યાની જમીનના ઉત્પન્નમાંથી આમર્યાના વતનીઓ નિભાવતા અને
ગત્ય તન્ધી પગાર મળતો નહિ, તમ જ ગત્યની તેમના ઉપર
દેખરેખ નહોતી

આમર્યાઓની શાન્તિ અને ગ્દાની જવાબદારી અગીકાર કરવાને
જદ્યે મુધય રાગ્યમત્તા આમર્યાના સોમને જ તેમની પોતાની અને
પડોશના ગ્દાઓના મુસાફરોની માવમિતતની સ્વામતી માટે
જવાબદાર ગણતી અવગત, ગત્યનો પ્રતિનિધિ ફાજદાર હતો ખરો,
પશ્ચ એની દૃમર્યાનો પ્રદેશ એટલો વિચાર હતો કે બધાં આમર્યાના
ચોક્કસદારો ઉપર દેખરેખ રાખવાનું અગત્ય હતું તેની ખામ ફરજ
તો ગ્દાનિક જમીનદારોના જગવા, જુદાગુઓની અવગિધન મોગી
રોગીઓના હુમલા અથવા તો જમીનપદેમુધ ખગનમાં જતી અટકાવ-
વાની વિચાર પાયા ઉપરની પ્રવૃત્તિઓ—એવા વિમુત જગજોગીના
નામચીન કાર્યોનો પ્રતિષેધ કરવો અથવા તેમને મળ કન્વી
એ હતી

ન્યાયની જાળમાં મુવત્ત જાદ્યાદને ન્યાયનિધિ થવાનું અને
પૂરવેજોની કદિ પ્રમાણે ખુદની અદાનમાં અને કન્વાર ચૂકવવાનું

ઘણું પમદ હતું શાહજહાન અને ઔંગઝેમ બંને બુધવારના દિવસે જન્મી હતા એવું જાણીતું નહિ, પરંતુ એ દિવસ ન્યાયમલા માટે અવગણાયો. "જાદશાહ દર્ગન-ઝંખામાથી ગીવો દીવાને ખામગા આદવાગ્યાના સુમારે આવતો અને મધ્યાહ્ન થતા સુધી ન્યાયામને ગિરાજતો. તે સમાગૃહ ન્યાયાધિકારીઓ, કાઝીઓ, આદિયો મુફતીઓ, ઉલેમાઓ, ફતવાગિરો, દાગેગા-ઈ-આદાવત અને કોટવાઓથી ભરાઈ જતું જેની હાજરીની ખામ જરૂર ન હોય તેવા ક્ષેત્ર દરવાજાને તેમાં દાખલ કરવામાં આવતો નહિ ન્યાયાધિકારીઓ એક પછી એક ફરિયાદીઓને રજૂ કરતા અને તેની ફરિયાદો પેશ કરતા. જાદશાહ હકીકતોની ચકામણી કરતો, ઉલેમાઓને કાયદાકાનૂની પૂછપૂછ કરતો અને તેને અનુમરીને ઈન્આફ આવતો. દેરાની મર્વોઈ સત્તા પામેથી ન્યાય મેગનવાને ઘણા માણસો બહુ દૂરના પ્રાંતોમાંથી આવતા જેમના ફરિયાદનામાની તપાસ મૂળ અંગ ઉપર ગયા સિવાય ચર્ચ શકે નહિ, તેમના પ્રાંતના હાકેમ ઉપર જાદશાહ હુકમ લખી મોકલતો કે 'સામી હકીકતની તપાસ કરો અને કા તો ત્યાં જ ન્યાય ચૂકવો અથવા તો તપાસણીના હેતુ સાથે પક્ષકારોને અહીં પાછા મોકલો.'

જાદશાહ વરિષ્ઠ ન્યાયાધીશ હતો અને કેટલીક વખત પ્રાથમિક આદાવતનું કામ પણ જનવતો, પરંતુ વ્યાભાવિક રીતે જ થોડાક જ ફરિયાદીઓ જાદશાહી તખ્ત સુધી પહોંચી શકતા અને જાદશાહ પણ પોતાના તગ્દ આવતા વિરાદોમાંથી માત્ર થોડાનો જ ચૂકાદો આપવાને વખત ફાજલ પાડી શકતો, બેકે ઘણા મુખ્ય જાદશાહી (અને ખામ કરીને જહાગીર) આગ્રાના કિલ્લાની બહાર મહેલના ઝરખામાંથી જમીન સુધી મેનાની સાકળ લટકાવતા અને તેના ઉપર ઉપર મામાન્ય લોકો રાજમહેલના હજૂરિયા અને સિપાઈમિરાની ખુશામદ કરવાને બદલે જાદશાહ મમક્ષ રજૂ કરવાની અરજીઓ જાપના આ પ્રમાણે આ જાદશાહો પોતાના રાજધર્મના પાલનનું મર્સન કરતા હતા.

કાવદા અને ઈન્દ્રાદના આવાની મુખ્ય આગી એ હતી કે તેમા કંઈ વ્યવસ્થા નહોતી, નાની અઘાનનથી માડી વસ્ત્ર અદાવત સુધી નિયમિત મગગ યોજના નહોતી અથવા તે પ્રવેશના સિમાગના પ્રમાણમા અદાવતોની પૂરતી જોગવાઈ નહોતી.

નહે આદતના કાઝી-હિન્-કાઝાત (વડો ઠાઠી) તરફથી નિમાયેલા એક કાઝી દરેક પ્રાતના મુખ્ય શહેરમા ગેનો, પરન્તુ તે ૧૧ હાથ નીચે કોઈ નાની કે પ્રાથમિક અદાવત નહોતી અને સિમા કુરાને માટે કાઝી પ્રાનિક અઘાનત પણ નહોતી નાના ગામે અને ગામગાંઓમા કાઝી નહોતો અને તેથી તેઓ ઈન્દ્રાદની જાગનમા નધણિયાતા એતર જેવા હતા, જોકે તમા રહેનાર મર્ઝ ફરિયાદી પૂરના માધન અને સમિતવાગો હોય તો તે પ્રાત ૧૧ કાઝી સુધી જે નાનો દાવો સર્ઈ વર્ઈ શકે ખરો.

પ્રાતિક કાઝીના અધિમનો પ્રવેશ વિશાળ હતો અને તે ૧૧ મમના જોગનમા ભાગ ડાલે તેવો કાવદેસગો ગદદનીસ તેને કોઈ હતો નહિ, તેથી પ્રાતની ફરિયાદોના માન નાના ભાગનો જ તે નિકાલ લાવી શકતો. પોતાના ગામને આગળે પ્રાથમિક અદાવત અને સિમા માટે પુષ્કળ અદાવતો અને ગામધાનીની હેમટની વસ્ત્ર અઘાનત-ન્યાય મેગનરા ૧૧ આની મગવડ આધુનિક સમયમા ગામગાં ૧૧ રહેવાખીતે ઘણા આનન્દનો નિશ્ચ છે.

એટલા માટે માણુએને પોતાના મનએનો નિમાન પોતપોતાના ગ્રામમા જ ન્યાતના પચ મારકને, ગામતી પચાવત મારફતે કે નિ ૧૧ પાત મધ્યગ્ય (માલી) મારફતે કે હેરો મગ કે વગ લમાડીને મગો પડે.

ન્યાયની પદ્ધતિ ૧૧ ગ્રામના અને આ સજ્જતામા વગી એ કાગલુથી વધારે થતો હતો કે જાદસાદનો રીફ્ટ કાવદે કુમનનો હતો, કે જોનો ઉદ્ધમ અને વિકાસ દિંદુનતાની બદાગ થયો હતો આગળ પચગનને પ્રેરખા થઈ હતી તે પ્રમાણે એ કાવદો કુમનના પાનામા જ મર્વમાને માટે હેમનો નહો થયા હતા પરન્તુ કુરાનના રામો ૧૧

પોતાનો કેવો આર્થ રાખવો તે અણુવ ક્ષુદ્ર આપણને જણાવે છે. વળી તે એક પ્રૌઢ આલકારિક છે, અને તેને મત્ય દક્ષીકત જણાવવાની હોય ત્યારે પણ તે તેને અલકારો અને આકાઅવળા સખ્દોના દગવા નીચે દાટી દે છે. જોકે તેના અથમા આવેના આકાઅનો વિભાગ વીગતવાર અને ચાકસ છે, તોપણ તે સખ્દવહીવટના તંત્રનું શુદ્ધ અને સુરેખ ચિત્ર દોરવામા આપણને માત્રી મદદ કરતો નથી. અર્ધનનો વર્ણનાત્મક ભાગ આપણે વાચતા હોઈએ ત્યારે અગ્નિ અને અમંભવિત ચિત્ર જોવાથી જે પ્રમાણે અપ્રસન્નતા થાય તે પ્રમાણે આપણે અપ્રસન્ન થઈએ છીએ.

તે અંધનું જાણુ મોહુ કદ અને તેમાના મોટા ભાગના લખાણનાં નિરુપયોગીપણાને લીધે અકબરના વસજોના સખ્દમા એના જેવા બીજા અથો લખવાનું કે અર્ધન-ધ્-અકબરીને અદ્યતન અવરૂપ આપવાનું યોગ્ય ધારનામાં આવ્યું નહિ હોય અમલદારોની જરૂરિયાત માટે અણુવ ક્ષુદ્રની શૈલીથી વિરુદ્ધ શૈલીમા દમ્ભર-ઉન્-અમ્ભ નામની પોથીઓની એક શ્રેણિ તૈયાર કરવામા આવી હતી આમા જાણુ જિંચા પ્રકારના ફકરાઓનાં મગ્ધ છે અને તેમા દક્ષીકતો, આકાઅઓ અને યાત્રીઓ પુષ્કળ પ્રમાણમા છે અને વર્ણનાત્મક દક્ષીકત નથી, તેમ જ ભાગ્યે જ એકાદુ વાક્ય પૂર્ણ સ્વરૂપમા હશે (વેદ પદ્યોના દાગમા રચાયેલા સૂત્રોની તે યાદ આપે છે) આવી નાની પોથીઓ મહેલાપ્રથી સુધારી રાકાતી અને પાછળના ગાંધ્યમા અદ્યતન જનાવી રાકાતી સુધારવાની રીત એની હતી કે દરેક પ્રકરણના અત વધાગની દક્ષીકત ઉમેરનામા આવતી અને એ રીતે અમલનુદ્ધવ જનાવવામા આવતી. આ માટે હેડવામા હેડવી દમ્ભરપોથી આપણને વધારેમા વધારે ઉપયોગી છે, તેના પહેવાની પોથીઓનો એમા સમાવેશ થાય છે અને તેમા માત્ર યોગ્ય જૂના આકાઅ જોવામા આવતા નથી, પણ તેને જદસે વધારે ની દક્ષીકત જોવામા આવે છે

આવી દમ્ભર-ઉન્-અમ્ભની પોથીઓ સાદમદા અને ઓગ-

એમના મમયમા તૈયાર રસામા આવી હતી અને તેની વણી હાથપ્રતોનું અન્નિત્વ જાણુસામા કે દોમમે આમાના પાચ અથેનો ઉપયોગ કર્યો હતો માગ ઔરગએમના ઇતિહાસમા આકડાઓ, અગવર્ણનો અને રસતાઓ મમધી પ્રકરણમા તે અથેમાના એમનો ઉપયોગ કર્યા છે. (મગાળાની ઐતિહાસિક સોમાવર્ણની હાથપ્રત ૧૧૨)

૫૨-૭૭ ત્યાર પછી દમ્તૂર-ઉલ્-અમ્મની વધારે મારી પેંથી ૧૧ મેં નકલ કરી છે અને તેનો અભ્યાસ કર્યો છે લડનની ઈડ્યા ઓફિસના પુસ્તકાલયની કારસી આ ૩૭૦ની એક હાથપ્રત જે આગળ અને અન મનેમા ત્રુટક છે અને ખીજા સિટિશ મ્યુઝિયમની પ્રાચ્ય આ ૧૧૪૧ની મપૂર્ણ છે, પણ તેનું નામ છે અવાનિત-ઈ-આવમગિઝિ કિવા આદશાહ ઔરગએમના ધાનવોગ્લો તે અને પ્રતો એક અથની નમ્સા છે, જેકે તેમના નામમા તફાવત છે અને જુદીજુદા પ્રતો ઉપરથી ઉતારેલી છે તે ૪ મ ૧૧૬૦ એટલે ઔરગએમના તે વીસમી વી સુધી ૧૧ આમ્દા આપે છે તે વખતે વિજાપુર, ગોલમડા અને ગાયમદ (મગાળાની રાજધાની) કમજે સર્જને એ ગળ્લેકને દિલ્હીની મસ્તનન માથે જોડી દીધા પછી મુખ્ય સામાન્ય ચલતીના સિખરે પહોંચી મધુ હતુ અદા-મી મદીના મધ્ય સુખીના અમયના પાઠમના દાગ ૧૧ આકડાઓ તે જગજગનાદાસ અને ચતારમનના અથેમાથી એમની રામય એમ છે, જેમાના ખીજનો ઉપયાગ મેં મારા 'ઔ-મએમના મમયનું દિદ' એ નામના અથમા થયો છે ૫૨-૭૭ તે ૧૧ અલગ મત્સ્યવર્ણવની દમ્તૂર ન હોવાથી, આપણા અભ્યાસમાંથી તેનું દૂર રાખવો જોઈએ

૯

દમ્તૂર-ઉલ્-અમ્મમાં આપેલી લકીકત

દમ્તૂર-ઉલ્-અમ્મ યોગમા યોગ મમ્મોમા જુગાજુગા મૂળાઓ (પ્રાંતો)ની મદેસુન, તેમના પેગ વિભાગ, નત્તનતના જુગાજુગા મદેસુ

વચ્ચેનું છેલ્લું; રાજદરબારમા મોકલવાના પનાના નિયમો, જુદાજુદા દીવાનોની કચેરીઓ તરફ મોકલવાની મોકલવદીઓ; રાજ્યનું કુલ ખર્ચ, મનસખદારો અને લસ્કરી હુકડીઓની મંજૂર; હિંદુ અને મુસ્લિમ ઉગરાવોના હમેશના મદકામો, ગાયકા અને લલિયાઓ, દીવાનો અને જાહીઓના કામની વહેંચણી; ખાને માગાન, મીર આતિશ અને બર-કામોના મુશરીફોના કામોની પદ્ધતિ; આદાદીઓના જાહીઓનું કામકામ; દીવાનની કચેરીના કામની વીગતો અને બાદમાં તરફ મોકલવાના, જવાબ આપવાના અથવા મહીઓ કરવાના કામો; શાહજાદાઓ અને મનસખદારોને મોકલ પગાર આપવા મળેલી ત્રીજા ત્રીજા નિયમો, દયદળના ઘોડાઓને કામનાના અને એડીઓ જડવાના નિયમો, અમલદારોના દરજ્જા પ્રમાણેના વર્ગો, રજાઓ અને વિશેષ રજાઓના નિયમો; અમલદારના દરજ્જા પ્રમાણે તેની જગીર નક્કી કરવાના ત્રીજાવટ-ભર્યા ધારાધોરણ, હજૂરખાના પગારની સુકલણી, જુદાજુદા દરજ્જાના મનસખદારોના સરમામાન ઉપાડનાર જનરોના ધાસદાણાની નિમણુક —આ બધી બાબતોનો સમાવેશ થતો હતો.

દેશના જુદાજુદા ભાગોમાં આવતા તોજમાપના કોષ્ટકો; હિંદની જહારના જુદાજુદા દેશોમાં ચાલતા નાણાના દરિયામથના દર, સંસ્ત-નતના કિનાઓની યાદી, ચંદનાગિતરતા મનસખદારોની કમયાદીઓ, બહતી, ખરતરખી અને માદગીની રજામાં મળેલી નિયમો—ટૂકામાં પગાર મળેલી નિયમો, સુરોપિયન તોપચીઓ, મોરચા ગોદવનારા, અને તોપ ટાંચનારોના ખામ પગારો, ખરકાઓને દાડગોળીઓની વહેંચણી, હથિયારોનું વર્ગીકરણ, જજિયા વેરાના દર, મુઆફરીને અનુદાન ઋણોની યાદીઓ, ધરાનની મહેસૂલ, જુદાજુદા શાહજાદા, શાહ જાદીઓ અને ઉમરાવોની જમ થયેલી જગીરો, ધરાનથી આવેલી ભેટમોગાફોની યાદીઓ, શાહી ખજાનાની રોકડ રકમો, મારખાનાની યાદીઓ, ઔરંગઝેબે રદ કરેલી જાખવાઓ અને કાયદા વિરુદ્ધની જાહેર કરેલી રસમો; લિખપુ અને ગોવકોડાના ઘેરા વખતે ઔરંગઝેબનો

લશ્કરી સરળતા અને તેના સમયના દક્ષિણના કિ'નાઓનું વર્ણન, અને બાદશાહની દક્ષિણની ચકાઈઓ સખધી વીગતો અને દક્ષિણના પ્રાંતોના આકાશ, આ બાબતો પણ ઉક્ત અર્થમાં હોય છે

ઉપરની જાણત ઉપરથી જણાવે કે દરવૂઝ-ઉન્-અમ્મમાં કેટલી બધી ઉપયોગી અને તદ્દન નવી હકીકતોનો સમાવેશ થાય છે એની મદદ મિયાય મુઘલ રાજ્યવહીવટનો ગપૂર્ણ અભ્યાસ આશક્ય થઈ પડે. કમનસીમે બને પ્રતોની લખાવટ મારી નથી, અને ઘણી જગ્યાએ તો મરકારી ગોણુ નામોનો અર્થ અનુમાનથી ખેસાડી શકાય છે, આકાશમાં અરબી અક્ષરોમાં લખેના હોતા નથી, પણ રકીમ હુવાતી વિચિત્ર નિશાનીઓમાં લખેલા હોય છે અને જો તે સહેજ ખેદગારીથી લખાયેલા હોય તો રકીમમાં દસગણો અને સોગણો ફેર પડી જાય છે શુદ્ધ અક્ષરે લખાયેલી વિશ્વસનીય નકલ (દરવૂઝની) મળી આવનાનો મલક નથી.

આથી, આના કીમતી સાધનોના આપણે પૂરેપૂરે લાભ ઉઠાવી શકીએ એમ નથી તેના અભ્યાસના ચોક્કસ ભાગ માટે અનુમાન ઉપરજ આધાર રાખનાની અને જૂજ જગ્યાએ તો વખાણુ નિરપયોગી તરીકે છોડી દેવાની જરૂર પડે છે

મારે નજીમે દરવૂઝમાં દિદી ધરાન ॥ સાહિત્યમાં આનંદ એવા પાળના અથ ઉપરથી સુધારેવ મારે આપણે કડી સફાઈ છોડી તે અથ મુદ્દમ્મ આવીખા । જે મુદ્દમ્મનો દીવાન હતો તેનો મિરાતે અદમ્મની નામનો ધર્મ. ૧૭૪૮માં લખાયેલો મુદ્દમ્મનો કતિદામ છે અંશસ્ત્રોએ તેની કચેરીમાં જાળી રાખેના પ્રાનના અમનદામે ઉાર લખાયેના બાદ-જ દી કગ્માનોની જો તેટલી નકલો આપી છે આ બાબતમાં ગળના પ્રમાણજૂત ખતપત્રોના આધારે લખાયેલી ચોક્કસ હકીકતોની ખામ્ય જેવો આ અથ છે આમા ॥ થો । કગ્માનો પી જીજન અર્થમાં આવેના કગ્માનોની માથે મરખામી પડતા મુદ્દમ્મ અવીખાનની પ્રમાણિકતા આે તેના ઉઘોમની માગિની મગે છે

આ અથ મુખ્યમિ શિવાગપખાનામાં છપાયે હતો અને છાપનાર માણુમના અક્ષરો ખરેખર સુદૃષ્ટ છે, પરંતુ તેનું કાગ્ગી ઐતિહાસિક ગદ્ય લખાણનું જ્ઞાન પરિમિત જણાય છે. તેણે મૂળ લખાણમાં ઘણી જગ્યા કોરી રાખી છે અને સુધાર્યા વિના મૂળ પ્રતની બૂલો કાયમ રાખી છે અને વાંચી શકાય તે રીતે લખવાનો પ્રયત્ન કર્યા વિના ઘણી ખામતા અપ્પટ રાખી છે—ખુબ જ જણાય છે કે એ પોતે જ મગજી શક્યો નહિ હોય. જો આ હાથપ્રતની શુદ્ધ અને ભરોમાવાયક નકલ મળી આવે તો, જે ગ્રંથને પ્રકાશની જરૂર છે, તે ગ્રંથને આપણા જ્ઞાનમાં વધારો કરવા તે મમર્થ થાય.

.૧૦:

અમલદારોની ફરજોનું પુસ્તક

મુધવ રાજ્યવહીવટ મંત્રી હકીકતનું જરા જિતરતુ માધન ત એક વિનક્ષણ કારગી હાથપ્રત છે, જે અરાદમી મદી કરતા મોડી લખાયેલી નથી અને મને પટણાના એક જૂના કાવચ કુટુંબમાંથી મળી હતી

તે અગિયાર પક્ષિઓના ૧૩૮ પાનાનું નાનું પુસ્તક છે અને આરંભ, અંત અને વચમાંથી બધા પાના ખૂટે છે હુ તેને અમલદારોની ફરજોનું પુસ્તક કહીશ આપણે જાણીએ છીએ કે આરંભ મત્તા નીચેના ગિનરમાં અમલદારોએ સખ્યા મંધ પુસ્તક લખ્યા હતા, જે રાજ્યવહીવટ ના અભ્યાસીને અત્યંત મુશ્કેલી પડે છે મુખ્યમિલિમાં સરમરી ખનપ રાની મમ્મદિ ભરેલી છે . . . ઈબ્ન ઘુનાયમની ફાતિમિદ રાજમલામાં પાનાની અંદરોનું ઘણું સૂક્ષ્મ વર્ણન નાજવિધિના પુસ્તકોમાંથી નકલ કરેલુ લાગે છે ઈબ્ન મમ્મતી દીવાનના માટેના નિયમો જ્ઞતમાહિતીથી અને પાછાના ભાગમાં ખમ્મનાના પુસ્તક અલ-ઝાગારીમાંથી આવે છે

માર્ગી છેલ્લી હાથપ્રતમાં મુધવ રાજ્યવહીવટની અમલદારોએ કેવી રીતે વર્તવું, તેમને કઈ કઈ ફરજો અદા કરવાની હતી, અને ત્યાં ક્યાં ખતો તેમણે તેપર કયા અને કેવી કેવી બેરહી નકલો મુખ્યમી,

મ્મ મ્મ માસ્યેતી ગમ્મી, તે બાગનો આપેલી છે તે મરાદના રૂપમાં છે દેવે પ્રપ્રસુ મર્મ જ્યાં માટેના ઉમેદનાર (માખના તર્ગ કોઈદારી) ના વિવેકથી તર થાય છે આરા માનિને મતોષ આપવાને, લાગેને ગણ ગમ્મવાને અને મારી જનને માટે આગર અને આગાદી મેળવવાને મારે પ્રી રીતે આપુ" નના નિમાયેના અમલદારે કયા ખાસ શુભો મગસવા, તેના હોદ્દાનું ચોક્કસ સ્વરૂપ, તેના માર્ગમાં આવતી લાનઓ અને ભય એ ગામંતોની લાખી યાદી તેને જવાબમાં મળે છે અને તે તે જરાગના એક બાગમાં મામાન્ય સારી ગિઆમણ હોય છે, પણ એમાંની ઘણી દમી-ત મુખ્ય વહીવટદારોના ખર્ચર અનુભવ અને સામા મમય ॥ સર્તાવના આધારે ધમગેલી હોય છે અહીં આપણી ખાન નિકા ત ॥ પુત્ર ગા ન ગમી મકે તપુ નામ્યવહીવટનું અન્ત સ્વરૂપ જોવાને મળે છે

આ માધનો મારફતે જે દર્શાવત મળે છે તેમાં ઉમેગે મેળમી મદી ॥ 'અમમનામાં'થી માડીને ઈસ ૧૭૦૬ના 'મદાદુરગાદનામાં' સુધીની મુખ્ય બાંચાણોની દર-મારી નોંધવહીઓમાંથી થઈ શકે છે, પણ તેની બહુ વહીવટી મનુનો અને પદ્ધતિમાં થયેના સુધાગવધાન બહુ વિશાળ જગ્યામાં છૂટક છૂટક વેગવલા છે અને આ બધા બધા બખખગેમાંથી નોંધવહી દર્શાવતની તાનવહી કમ્પામાં અને તેમને વ્યવસ્થિત કરી એ મેમઓના નામ્યવહીવટના વિકાસના ઇનિદમની પુનરુચના મગ્ગમાં આખી જિંદગીના અભ્યાસની જરૂર છે જે માત્ર ઓરંગઝેમના મમય પી અરહી મદી ॥ મળમાં છૂટક વેગવેલી આ જગત પી માદિતી ચોંટી કરી છે

બીજી પ્રેવી દાથપ્રતોમાં (નિગારનામાં-ઈ-મુન્ની અને ઇ-શાહ-ઈ-દ-ગાન-જે-પી) દીવા ૧, બચ્ચી, અમીન અને બીજા અધિમગીઓને તેમ પી જગ્યાએ નીમતી વખતના અધિમગપત્રો ॥ ઓગિયા આપરામાં આવેના છે આમાંથી તેમને જે કામ કરવા ૩ દત્ત તેનું સ્વરૂપ આપણે જાણી શકીએ છીએ

પ્રકરણ ૩

ખજાના અને ઘરખટલાનાં ખાતાં

: ૧ :

દીવાન અથવા ફેશાબંધ

ખજાનાના ખાતાનો ઉપનો સારિકારી દીવાન-ઈ-આવા હતો, જેને સિવેકની ખાતર વઝીર કહેવામાં આવતો અને તેને બે મહમ્મદીશા દીવાન મંત્રિન (પગાનો દીવાન) અને દીવાન ઈઆવમાં (ખાતમા જમીનો દીવાન) હતા. પ્રાચીન ઇલાકામાં દીવાન શબ્દ મરાઠી શબ્દ 'દેવાન' અર્થાત્ વેળાકે શબ્દમાંથી વ્યુત્પન્ન થયે છે. આરમ્મ સિલ્કના આગળના વર્ષોમાં (મિઠિયા અને મિમ્મની) મીઠા ખાતા અને (મિરાનની) પોચા ભાગમાં પ્રચલિત જમા અને ખર્ચની જાહેર નોંધવહીના અર્થમાં દીવાન શબ્દનો પ્રથમ ઉપયોગ થયો હતો. પછીથી એ નામ ખજાનાના અધિકારીઓના મનઃમાં વપરાયું અને ત્યાર પછી અમ્યાનિદ ખાલીફાના ગલ્તતબને અને મલાઈનના મમલમાં ખલીફના પોતાના મનઃમાં તેનો ઉપયોગ થવા લાગ્યો.

આપણે જો નીચેની દલીલનો ધ્યાનમાં મળીએ તો દીવાન-ઈ-આવાના દરજ્જા અને ફરજો વિશે આપણને મધ્ય ખ્યાલ આવે.

(૧) તે જાદશાહ અને અમનદારી આવમની વચ્ચેનો મધ્યસ્થ હતો.

(ખ) (ખાત મવકપ અને ઝીલ્લી વીગતો મિરાયના) લગભગ તમામ સરકારી વખાણો તપાસવાની અને મગલ માટે તેની કચેરીમાં મોકલવામાં આવતા હતા તેની કચેરી જાહેર દફતરખાતુ હતું.

(ગ) ખજાનાના ખાતા મિરાયના બધા ખાતાના સેવકદેવડ

અને અર્ચના મારો તેને તપામવાના હતા અને તમની ખામીઓ બતાવવાની હતી

(૬) (૧૨૩૩)ના આમદારો, મરીમરો અને દલદા દરમિયાન બિષાદાઓ બિષાદા જાડી ની જગ્યા ની ગિમલુક, બદલીઓ અને મોગ નીમો તેની મજૂરી મિત્રાગ અગતી બની મહે નહિ

(૭) મલનન ની જમીન મહેસૂન નો અર્ચની રકમો તે પોતા ના દાથે લખી રાખતો અને ઘણી રખત તો સંગતદાર દિમાખ લખતો પડતો અને ગાદશાદને દરેક દિમાખ ના જરૂર પડતા હિતાન ગતારના પૂના અને ગાદશાદ મારો તો વાગતદાર દિમાખ તેની ૩૫૩ થામી મળાવાવેલો પનો ગાદશાદ આ રીતે મલનની આર્થિક જામનો હિત મજૂ થવાવેલો હતો

(૮) થિડી દ મા નીચી) મજૂ જામનો ગાદશાદને નિવેદ ના ની અને કન જામતો નિવેદ ના મજૂ તે મજૂરી તેને મજૂરી મળા હતી

(૯) તે મલનવહીવતી જામનમા મલનપ્રતિનિધિ દેનો જે જામ આમદારાની ગિમલુક રખતે કુખમદ (વિનાસ ની નીચ) આ ના ની હતી, તેમ ની મજૂરી મોનદપૂર્વક મોખ ની ક ની, અને તેમ ના પ્રાવ ની હાનન મજૂરી અહેવાલો મળાવસન કામ તેનું દનુ

(૧૦) પ્રાનિ દી હાનો હિત મારી દરમિયાન દદ આ ની જીવાન બરેતો મજૂરી દેનો અને તેમને દોડાળી પજુ ત્યામી મળતી તેનું પોતા ના ખામ ખાતુ મજૂરી દનુ અને આ દીવાનો તથા તેમ ના દાથ નીચેના આમદારો તે ની આથ મધો મગધ દેનો

મળાખન મગધપ્રેસ (પુ જામદા ના વખાલો નો મોગ ના દુમ્મ ની નેધ મુદાવતેની મલનના અને લગતમ તથા મનમરી ખેનો ની નમ્યા ના ખાખા પુનાર ના તમા તે ના નવીનિકા ની જરૂર ન હતી

દીવાનની કચેરીમાં આવનારાં અને પત્રો

નીચેનાં ફોટા (તદવીય) નાં પત્રો દીવાનની કચેરીમાં આપવાનાં છે. એમાં કોઈ કોઈના ગિયાહા (રોજગેળ) અને આવાજિજ (ઓર્ગે-કાચી

ગેળ) બંને દીવાન કચેરીમાં મોકલવાના હતા તે-

- (૧) કૃત્તિયા-નોકડા
- (૨) આદાદી-શુદ્ધ મૈનિકે
- (૩) ધર્મામ
- (૪) મનાનાની રોકડ
- (૫) દગ્ગોનો જગીરો (ગિમગખાલ ૧)
- (૬) અમલદારાને આપવી મદદની નકલ
(ખામ-વાફત-ઈ-મુઆ-ઈ-ઈ)
- (૭) ગાફી (અકાયા)ની નકલ
- (૮) દહનું ઉત્તર ના
- (૯) એફફર ખર્ચે (ખર્ચે-ઈ-કુખ)
- (૧૦) (અપ્પટ્ટ)
- (૧૧) ધામદાણો (ખુરાક-મ-દયાળ)
- (૧૨) ફગમ-પટાવાળા (સાગિર્દ પેસા)
- (૧૩) (અપ્પટ્ટ)
- (૧૪) જગીરનો અદ્યો (કિશુમ-ઈ-મમિર)
- (૧૫) ભેગમ આનુઆ
- (૧૬) ધગભાડું (કિરાયા)
- (૧૭) નિમ-ધોત્ત અને પાવ-ધોત્ત (અર્ધ આમિય અથવા
અતુર્યાશ આમિય બોજન)
- (૧૮) રોકડ (મજ્જાધી)
- (૧૯) ધીરમાર (મુઆમદના)
- (૨૦) આદસાદને નમગણુ (નમગ)

માફકનાખાનનું મરણ (૧૬મી એપ્રિલ ૧૯૫૬) અને તેની જગ્યાએ મીર લુગવાની નિમણૂક (લુગાર્ક, ૧૬૫૬) અને એ બે વચ્ચેના અમયમાં રાગ રઘુનાથ કામચલાઉ દીવાન થયો હતો. તે પોતાના હોદ્દાનું કામ આ પ્રમાણે ચલાવતો—

તે મુખ્ય દીવાનની માફક આવેલી અનુજ્ઞોનો માર બાદશાહને કહીને કામગીરી તેની રૂબરૂમાં રજૂ કરતો. શાહી ફરમાનોના મુમદ્દા તૈયાર કરીને બાદશાહને સાદર કરતો અને તે મજૂર કરાવ્યા પછી સાફ આદારે નકલ કરાવતો.

(પ્રાંતના) દીવાનોના કામગીરી (ગિસાવા)ની ખરી નમૂનો (તન્દીકાત) કે જેના આધારે યાદીઓ તૈયાર કરવામાં આવતી—ઉપર આ પ્રમાણે જોરો કરતો—‘નાનોના હેરાય (વાકિયા) માથે સામેન નાખવો.’ વાકિયાની યાદીઓ ઉપર તે લખતો—‘હજૂરના ધ્યાન ઉપર ખીજવાર લાવી અને મૂળ માથે સરખાવવી.’

જેને આધારે ફરમાનો તૈયાર થતા તે વાકિયાની યાદીઓ ઉપર તે લખતો—‘શાહી ફરમાનો તૈયાર કરો.’ તે ગ્વગીરના સિયાદા ઉપર, રાકડ તન્ખાના દૌલ (મહેસૂલની આવકનો અડસટી) ઉપર, હિસાબ (મુહાનિગત)ના નિગાબ ઉપર, બધી કચેરીઓના પરવાના ઉપર, ખામસા જમીનની કચેરીના અધમિની ખરી નકલો ઉપર, ખજાનાની અનુજ્ઞો ઉપર, અને રાકડ તન્ખાના દત્તકો ઉપર, પોતાની સહીઓ કરતો અને છેલ્લા જણાવેલા કામગીરી ઉપર તો પોતાનો સિક્કો પણ ઢાપતો.

ગઢેર ખજાનાના ઓરડાઓ ઉપર અને તેની અદગના નાણાની થેલી ઉપર, આદાદી, ખર્ચદાઓ અને ફરાસોના પગારની પહોંચોની યાદીઓ ઉપર, પ્રાંતોગાથી આવેલા હેરાલોના કામગીરી ઉપર કે જે બાદશાહની સમક્ષ ખજરપત્રોના વાચકોએ વાંચેલા અને દક્ષતરખાનામાં મોમ્તસામાં આવેલા, અને પ્રાંતના દીવાનો અથવા ખીજન અમલદારોએ હકાકોની ગિરીઓ (નુખ્ખા) મોકલેલી તેના ઉપર તેની મહોર ઢાપ લખાવવામાં આવતી હતી.

(૨૧) (અમ્બૃષ્ટ)

(૨૨) પાકને નુકમાન (પાકિગવ-ઈ-ઝરાઅઈ)

(૨૩) મહા-૧ (ઝનાના)ના નોમ્મે (આદિમા)

સ જો ઝના પાકા મેળ નહિ, પણ કાચા મે

મેળવાના કલા તે-

(૧) બમ્બી આતુ (આમનામના)

(૨) આમના કિનાના અષ્ટમાસુ યુગ્મની

(૩) અમામ-ઈ-મમ્બી (૧)

(૪) [કુર્વામ્બ]

(૫) આકતામ્બી આતુ (ઝગીઆતુ ?)

(૬) યુદાગી આતુ

(૭) ચા-વિભાગનુ સ્માર્ આતુ

(૮) મયનશુક (અત્તમાના)

(૯) નાણૂ આતુ-(અ) પાન અને (આ) સેનાવદ

(૧૦) બાકમાના

(૧૧) [કુર્વામ્બ]

(૧૨) ચીની ચામણોનુ આતુ

(૧૩) અમ્બધર્મી આ ॥ (૧)

(૧૪) ચામણોના અમામાનનુ આતુ

(૧૫) મદગી આતુ (કા-નમાઝ માના)

(૧૬) બમ્બી આતુ (કગીઆ ?)

(૧૭) ચમ્બીમાના (કિયા આતુ ?)

(૧૮) અતર આતુ

(૧૯) મરમદેલા

(૨૦) અમ્બેનો ચામણો

(૨૧) ઊટેનો ચામણો (મમ પ્રમા ચા ૭ છે)

(૨૨) ઊટે ચોદાનુ (મી મામરી) આતુ (અત્તમા)

(૨૩) ખાણીની તમમે દાકરાના કપડાનું ખાતું

(૨૪) વધારાના મરસામાનનું ખાતું

(૨૫) તામાના ચરુઓનું ખાતું

(૨૬) જમનાના ચામનું ખાતું

(૨૭) મોનેરી કમળનું ખાતું

(૨૮) ઘોડાના મામાનનું ખાતું

(૨૯) (દુર્ગાચ)

(૩૦) સુખમગ્ન્યા (મુખામન? પાવખી ખાતું)

(૩૧) વાહનોના ગણગાનનું (ગજવાત) ખાતું-તેની ચાર ગાખાઓ

(૧) ચિત્તાના રખૂરાત (૨) હાથીના રખૂરાત (૩) હવેલીના

રખૂરાત અને (૪) વર્ગોગ્રહ (બારિશખા ૧૧)ના રખૂરાત

(૩૨) દીરાગતી ખાતું

(૩૩) શરમતખાના

(૩૪) સુખાડ વગતુ વિભાગ

(૩૫) યાગી-ગાખી ખાતું-જેમાં (૧) મોનાના વામણ (૨) ગાદીના

વામણ, (૩) દમાગકમના વામણ અને (૪) કરકગાખી-એ વિભાગો હતા

(૩૬) (દુર્ગાચ ખોરાક ખાતું ૩ દોશ ચદાનનાનું ખાતું)

(૩૭) હથિયાગ અને ધજા નિશાન ખાતું-(૧) નિશાન (૨)

તનનાર અને (૩) જાનાની શાખાની રોમ્ડ રમ્મો

(૩૮) પુગ્તકાવય

(૩૯) ધગ-ધડિયાન (gongs)

(૪૦) મશાલો

(૪૧) માડીના વામણો

(૪૨) મેરા

(૪૩) મદાનન્દ (ગાંને કે ખામ માદન પદાર્થ)

(૪૪) ઝગીગો

(૪૫) ગાદીના વામણો

(૪૬) ચિત્તરી ચિત્તાઓનો ખોગાક

દરમાનો ઉપર તે વખાનો કે—‘ગાવવડીમા દાખન કરો’
(નમત ગુમા-૬)

:૪:

ખાસમા દીવાનની ફરજો

મુખ્ય દીવાન માટે એટલુ બસ છે. ખાસમા જમીનના દીવાનની ફરજો નીચે પ્રમાણે હતી—

પ્રાંતોના સૂબેદારો, કોલદારો, અમીનો, દીવાની અમનદારો, ફોરીઓ અને દારોગાઓ—મદાસોના અમીનો, મુનર્ડકો, તેદમીનદારો—પ્રાંતિક અછનાના કોલાદારો, બારનીલી કાંકુનો (બર—આમ—નરીમાન) દારોગાઓ, અમીનો, મુનર્ડકો અને અનનસીઓ, માગ્યોના માઝવાસો, વસુલખાફીના ફોરીઓ અને અમીનો,—મુતાયિય (મગકારી તગારીની ઉપરાખી) વસુલ દનાગ અને જમીનદારોની વસુલાન ઉવનારના—એ સોંપેલી નિમણૂકો કરવી

મુખ્ય દીવાન (દીવાન-ઈ-આયા)ના પગવાના ઉપર ‘બરોબર’ (મદ) અને ખાનમા દીવાનના પગવાના ઉપર ‘તપામુ’ (મુસાદિક શુદ્ધ) લખવું જોઈએ

ખાસમા દીવાનની ફરજોમા—શિતગતા દરમનના અમલદારો—(આમિલ)ની પૂછપરછનો જવાબ આપવો; નોંડકોની મનદો કાઢી આપવી અછનાની ગેકડ આખાના દીવ અનુમાર નામગદના પુત્રા અને પૌત્રાના ગેકડ પમાર માટે પ-ગણાઓ તન્દ પદવના મેલકવા. વળી નીચેની બાબતો માટે પણ તેજે પગવાના મદવાના હતા—ન-મગી તગારી દિધગવી, નોંડકનો કાયમી પમાર આપવો, કોલાદારની દીનમગની આદત, નોંડકોની વસુલાનન મદેનાત્તુ, બાગ મેલકુ માટે જમી, તાગના અછના પામેથી રેન્ડ મનાવવી, નમ્બ માટે (ફર્મોગર) તૈયાર કરવેના અદમાખાનની મેમન આપવી, અગ-

પત્રોમા આવેલી આતમીની તપાસના ખર્ચ માટે આપવાની રોકડ રકમો, લસ્કર અને પ્રાતોને આપવાની રકમો વળી તે બાદશાહની ઇચ્છા પ્રમાણે 'હુકમ'થી (હમ્મ-હુ-હુકમ) કાગળો લખતો, શાહી ખજાનામાંથી આપવાના કાચમી પગારની ચિઠ્ઠીઓ (ફત્તક) જે કાગડો (મુસ્તફી) ઉપર મોકલવાની હોય તે, તાબાના ખજાના અને લસ્કરો ઉપર રોકડ રકમો માટે મોકલવાના હુકમો, રસ્તાના પરવાના અને કારીગરોની મજાચિઠ્ઠીઓ વગેરેની વ્યવસ્થા કરતો.

તાબાના દીવાની અમલદારો તરફ મોકલવાના ખરીતાના સાર અને જવાબ આપવા જેવા હોય તેના જવાબના અહેવાલ બાદશાહને સાદર દરવા કે નહિ તે ખાલસા દીવાનની મરજી ઉપર હતું બીજા ખરીતાઓ ઉપર બાદશાહને સાદર કર્યા વિના માત્ર તેને સહી કરવાની હતી.

ત્યારપછી બાદશાહ આગળ વાચી મલખાવવાના અને બાદશાહની રૂબરૂ રજૂ કર્યા નિવાય માત્ર મહીઓ કરવાના કાગળોની યાદીઓ જેવામા આવે છે પહેલા પ્રકારના કાગળો પછી જ તેને હીક ન જણાય તો બાદશાહની રૂબરૂ રજૂ કરવાની કમ જરૂર નહોતી વળી તેને ખજાનાઓના સરવૈયા અને જમીનદારોના કામકાજ બાદશાહની હજૂરમા વારંવાર પેશ કરવા પડતા હતા.

બાદશાહના ધરખટલાના રોકડ ખર્ચના પગવાના ખાન-ઈ-સામાન કાદતો અને દીવાનને તો માત્ર તેના ઉપર ગેર કંવાના હતા.

ખાલસા દીવાનને કારીગરોના અને બાદશાહી ધીરધારના જમીન ખતો (તગરમુક-ઈ-ઝમાની) અને કેટલાક અમલદારોને મોકલેલા કામ ન તૈયાર થાય તો લખવાના દંડ મજબૂના ખતો-મુચરકા (મુચિન્કા) ઉપર પછી મેગ કરવાના હતા.

પગમણ અને પ્રાતોના ફેનાદારો અને ખજાનચીઓએ તગાવીની જે રકમો વસૂલ કરી હોય તેના નિવેદનો પછી ખાલસા દીવાને વાગવાના હતા.

ખાલમા કચેરીએ ઢરેની દિમામી તપામણીના હ મો (અમ્ય) ઉપર મુખ્ય દીવાને 'મંજૂર (મન્જુર શુ)' અને ખાનમા દીવાને 'તપામ્યુ' એમ લખવાનું હતું

મા'મુલખાતાના, ખરીદખાતાના (ગમ-હિન્-માલ), ખજાનાના, વમ્લ જાકીના, રાજ્યના દેનાદાર મૈયત અમનદારોની મિલમતજમી મગધી અને જરિયા વેગ મગધી તપામણીના અહેસાસો આવે તેના ઉપર મુખ્ય દીવાને 'અમુક અમુક ખાતે સોપણી કરો' (તહ્લિન-ઈ-ફયાન તુમાઈદ) એમ લખવાનું હતું કારીગરોના કામથી પગારની ખરી નકલો ઉપર પણ તેણે મકીઓ કરવાની હતી

મુખ્ય દીવાને સાહી ફરમાનોના ઉનાગ (ઝીમ્ન)ના કાગળો ઉપર અને ખાલમા દીવાને ફોતાદારી અને અમીની કમો (ખિદમત)ના ઉતારાના કાગળો ઉપર સહીઓ કરવાની હતી

મુખ્ય જમીઓ અને ખાન-ઈ-આગાનની કચેરીઓમા સાહી લેખિત હુકમો (મિદા-ઈ-હુકમ) પરભારા મોખવાના હતા

ખાનમા દીવાનની ફરજેમા મહેસૂલી ખાતાના નોધ (નુમ્ખા) ડી તપામણી, ખાલમા જમીનોની આમરણી (તુમાર-ઈ-જમા)મા સુધારો કરવો, અને ગાદસાદની મારે ફરનારા લરકરના ખર્ચના અદાજ બનાવવા-એ ગાયનોનો પણ સમાવેશ થતો હતો

ગરતરફ થયેના અમનદારો મગધી સરકારી દફતરામાગે તાન્નેની હકીકતો ઉપર મુખ્ય દીવાનને સહી કરેલી પડતી તેની ખરી નમ્લ લાગતાવગતના અમનદારને અને 'સિદા' મુખ્ય જહીની કચેરી તરફ મોકલવાના હતા

ખાલમા દીવાન મા'સાહી જવણી મા અને જધા મુલા (પ્રાતો) મા આવકખર્ચના વિવેનો તૈયાગ કરેના, રગમેને આપ મા ડી ખગ્ગી (તન્ખા)ની નોધ નખતો અને ખાનમા જમીનના મદાતા, કારીગરો અને વાર્ષિક આકડાઓ મગધી હકીકત તૈયાર કરેના

જે નાગજા ઉપર બાળ્યાની મદીઓ થતી તે બધાની નકતો મુખ્ય દીવાન પી કચેરીમાં ગખનામાં આતી

આ પછી ખાનસા દીવાને મહેસૂની અમનદારો, અમીનો, ફોરીઓ મર્જી મહાનના ઉવરાતદારો, ખજાનાના કાગડુનો, પત્તિખા ૥ ૥ અધિ દારીઓ વગેરે અમનદારો તરફથી મયાનના કાગજો પી લાખી માદી આપનામાં આતી છે

૫

તખાના દીવાનની ફરજો

દીવાન-ઈ-તન (રોકડ નાણાનો અધિકારી) નીચેના કામ કરતો
ક પાદશાહને સાર કરવાના મગ—

(૧) જાગીરો અને રોકડ તખા (પગાર) મળ્યાની જે જાગતો હોય તે

(૨) જાગીરદારોને લગતી હમીકતો

(૩) સુબદારો (પ્રાંતના હાકેમો)ના દૈન (મહેસૂનના અદાલ)

(૪) મહેસૂન બાબતી ખાતાપટ્ટીઓ

(૫) પરગણાના આવરા (મયા રોજમેયો)

(૬) જાગીરદારોના તૌથ

(૭) મનમગદારોના ફરજ

સ્વ જાગીરના તખા રોકડ પગાર મરીગરો અને તદ્દરિનના લોખના કાયમી પગારો—ફરિયાદોની તપાસ ઉપરથી પરગણા ૥ અમનદારોની જાગીરોની જમીના ૬ કમો જે આ યા હોય અને મન સગદારોને ખીરેલી રકમ નસન કરવાના હુકમ—એમ મળી પરવાના કાદવા

ગ નીચેના કાગજો ઉપર સહીઓ કરવા પી—જાગીરોના શિહા, મર્જી રકમો પી ચિદ્રી (મુઆયદત), ધીરેલી રખ પી ઉધગણીના કામગ અને પ્રજ્ઞાપતિ

ચ રોકડ અને બીજી રકમ આપવાના પરમાના (સ્તક)

જે દેણદાર અમલદારો(તંમદાર)ના અને વસૂલગાકીના તુમારે ઉપર બાદગાહે મહીઓ કયો પછી, એ કાગળો ઉપરના માદશાહના લખાણની મુખ્ય દીવાને નકલ કરી લેવી અને પોતાની સહી કરવી. બાદશાહના લેખી હુકમો (અહકામ) બાક્ષીની અને બીજી કચેરીઓ ઉપર તરત મોકલના જોઈએ જુનાજુદા મુમતીશીઓએ મોકલેલા દુઆમી તપામણી અને નિકાનના અહેવાલો ઉપર દીવાને મહીઓ કરી જોઈએ

રોકડ રકમોના દૈન ઉપર કીમાન-ઈ-તન પોતાની સહીઓ કરે અને ધોડેમદાર લગ્કરના ખતપણના કાગળિયા ઉપર 'મજૂર' લખે કારીગરોના પગારપત્રકો ઉપર 'અમુક વર્તની અમુક તારીખે રોકડ તન્મે આપજો' એવો ગેરો તેલે કરવાનો હતો ખતમલદારોની માહીઓ ઉપર એવો ગેરો કન્વાનો હતો કે 'બીજી વખત બાદશાહના ખ્યાન ઉપર મજૂરી માટે લાવવું અને સરખાવી જોવું'

જે અર્ધમિ અને બીજી બાબતો—દુઆનો, માહીઓ, ભરણ-પોષણની મહદોના પગવાના (મદદમિયા) તમારી કચેરીમાં પ્રાતોળા ખતમપત્રો રાખવા

જે લખાણની કચેરી-બાદશાહના કલ્લા પ્રમાણેના દુઆનો,— 'દુઆથી' (હજ્જ ઉન્ દુક્રમ) લખેના પનાના.

. ૬ .

ખ્યાન ઈ-આમાનની દુરજો

મે આમજ જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે ખ્યાન ઈસામાન આખી નક્કનનમા બીજા દરજ્જાનો અમલદાર હતો અને માન મુખ્ય દીવાન હતો જ તે સી પછી બેસતી હતી. તે ચોથા રીને જ દેવાયો છે કે 'તે ખર્ચખાતાનો દીવાન હતો'

તેના કામ મધ્યી ન્યા પ્રમાણે મૂચના આપવામાં આવતી હતી

“માન્ય જ્ઞાન-ધર્મ-સામાને ન્યારે પોતાનો હોદ્દો છોડ્યો, ત્યારે તેણે કરેલા તથા મુશરીફ અને તહનીલદારે કરેલા સિક્કાનાળા સિવકી સામાનનો અને રોકડ પુશતનો કમળે વેવો નોધવહી પ્રમાણે મધી વસ્તુઓ મળે છે કે નહિ તેની ખાતરી કરવી અને ઈર્ષ ખૂટતુ હોય તો ભરપાઈ કરાવની”

“જુદાજુદા કારખાનાના ખાતાના વારિંદ ખર્ચની ખાતાવહી-ઓની એક નકલ તમારી પાસે રાખવી. દરેક કારખાનાના ખિલાત-ખાતામાં ફેટલા ખિલાતો પડ્યા છે તેની તપાસ કરવી. જો મરસામાન ખૂટતો હોય તો, તેને માટેના ખર્ચ(સરખમ)ની એક વાદી તૈયાર કરવી, યોગ્ય અધિકારી તરફ નિવેદન મોકલવું, તેના પાસેથી સરખમ માટે રોકડ રકમનો હકમ (ત-ખા) મેળવવો અને એ મરસામાન તપાસ કરાવવો

જોઈતી મધી વસ્તુઓ જ્ઞાન-ધર્મ-સામાનને પૂરી પાડવાની હોનાથી તે સરકારી પૈમાથી ખરીદની અથવા તો વેપારીઓ પાસેથી ઉધારે લાવવી અને જરૂર પડે ત્યારે મરકારને જાનરહાવે આપવી તે તેનું કામ છે જો તે જાતે પૈમાદાર હોય તો, તેણે તે વસ્તુઓને ખરીદીને મંધરી રાખની જોઈએ, જોથી તેને જરૂર વખતે ધીજા પાસેથી માગની ન પડે અને જાનરની કામતે પૂરી પાડી શકે એથી કરીને માનિકને તે મેળવતા નારાજ થવાના પ્રમગ આવે નહિ

જો જ્ઞાન-ધર્મ-સામાન પોતાની વસ્તુઓ જાનરહાવે પૂરી પાડે તો મલકિત છે કે સરકારને એ કામમાં નફો થાય, પરંતુ મરકારી કારકુનો એવો આરોપ મૂક કે તે સરકારને નફો ખાઇને વેચે છે, તેથી તેણે ખરીદી માટે પોતાને રકમ ધીરસાની અને જરૂર પડે ત્યારે માન પૂરો પાડવાની જાનશાહને અરજ કરવી જોઈએ

જૂનો અને એક વખત રપરાયેલો માન જાદશાહની પરવાનગી વધને મુખીમ (દનાન) પાસે તેની કીમત અમલ્યા પછી, લફરને

વેચી નાખવેા જોઈએ. મુઝીમની મલી માથેનુ વેચાણપત્ર તમાગી પામે રાખવું.

“બાદશાહને પચેદ પડે તેવી સુદર વસ્તુઓ પચેદ કરવી અને મધરી રાખરી. એ કંઈ અને જીમ્મ તહેવારે મારે ખિવાતો અને બાદશાહી ભેટ મોગાદો એકને મહિના પહેલાં તૈયાર કરાવી રાખવી જોયી કરીને જરૂર પડે ત્યારે તે પૂરી પાડવાની તમાગી અથાક્ષિ જણાવવી ન પડે.”

“સોનીઓ, જડિયાઓ, ખીર્સ પાડનાગ, જળજૂથનાગ, સાફુ માતુકામ કરનારા (આદહકાર-એક જનના મોનીઓ) વગેરે કારીગરો પ્રત્યે ચારુ વર્તન ગખી તેમની માથે મારો મગધ કેમવતો જોઈએ.

દન્તુરમાં ખાન ઈઆખાનની ફરજો આ પ્રમાણે વણેરી છે:

(૧) કારીગરો અને હવકા નોકરોના પચારપનગે, નવા નિમાયેના નોકરોનાં હાજરીપત્રકો અને જૂના નોકરોનાં બસતીના પત્રકો—એના ઉપર રૂનરૂની સહીઓ કરી.

(૨) દારોગા, અમીન, મુશરીફ અને તહસીલદાર (કારખાનાના) એ લોકોની પહેલી નિમણૂક, બરનગરી અને કાયમની નિમણૂક.

(૩) (ધરખટવાના) કારખાના અને ખજાનાના કામ મારેનાં ધાગધોગો તૈયાર કરવા

(૪) મજૂરીના દરો અને બાગચીઢીઓ લખવી

(૫) કારખાનાના મુકાદ્દમોની અન્જોનો જવાબ આપવો

(૬) ઈનામોને માટે અને મક્કનોના કબજા લેવાને માટે પત્રોના કાદવા (૧ સંકાલીય)

(૭) નીમયોસ્ત અને પાવયોસ્ત બોજનયાજોની તપાસખી.

(૮) કારખાનાનાં નોકરો અને મુકાદ્દમોના જનમીનખનો વખારી લેવાં.

(૯) કારખાનાં અને વખાગેની અરજીઓનો તિયાર કરવો.

(૧૦) નજર, ધમોન ફટ અને બેટની કાગજ રાખા.

(૧૧) દોઝે માટે રોજિંદો ગોરાક નક્કી કરવો

(૧૨) કારખાનાની વસ્તુઓ આપવાના પરવાના

(૧૩) જાનનાના કાગળો મિનાય જીવન હુકમો માટે અને જોગમની વહેંચણીમાં વધારા કરવાના પરવાના

(૧૪) રાજ્યની ધોરણી રકમો પાછી આવતા છેવટના જે દિમાખ નક્કી થાય તેનો જવાબ આપવો

(૧૫) મિનકત ઉપગની જખી રદ કરી જો અમનદારને મિનકત પાછી મોપવાનો હુકમ હોય તો, તેની એક નકલ દીવાનની કચેરીમાં મોકલવી, જેથી તે પ્રમાણે તેનો તપાસ આપી શકાય

(૧૬) જાદશાહે પ્રાતોમાથી મગાવેલી વસ્તુઓ (કર્મીદશ)

(૧૭) રાજ્યના બગીચાઓનું ઉત્પન્ન અને મકાનો અને કુખનોનું ભાડું ઉત્પાદન

(૧૮) માનખાનાના વાગા પરમ

(૧૯) સુવા(પ્રાતો)ના અને શાહી જાનખીના રોજમેગો અને આપરાઓ ઉપર ફેરફાર કયા મિના મિકકા કરવા.

(૨૦) ઉછીની રકમો અને ઉતાના માગેલી અમનદારોની અરજો ઉપર મહીઓ કરી

(૨૧) કારખાનાના દારોગા, અખીનો, મુસરરીફો અને તહવીન દારોની હાજરી ઉપર રૂગરની મહીઓ કરવી

(૨૨) ખડણી(પેસાશ)ની જુદા જુદા વસ્તુઓ અને મૈયન અમનદારોની જખીની વસ્તુઓની ખીમત આકરી

(૨૩) નસકરી દુકડીઓના સરદારો (નાદિમ-ધર્મ-ગિલાવા)ની રીઝ રમો ધનામગા અપાય તે ૥ ખત ઉપર રૂગરની મહીઓ કરવી

(૨૪) માનખાનાઓમાં મજૂરોની વહેંચણી

(૨૫) શાહજનદાઆના વખોની બ્યવસ્થા

(૨૬) તપામગીમાં નીખેલી જુલોની રકમો પર જો ગેમવા મરમી તુલગે તપામણી કામગીરાએ ખાસ-દે-મામાં તરી મેરીમાં

દેગી નાખવો જોઈએ. મુશીમની મહી માથેનું વેચાણપત્ર તમારી પાસે રાખવું

“જાદશાહને ષમદ પડે તેની મુદર વરતુઓ પચાદ કરી અને સંઘરી રાખી. એ ઈદ અને જીઝ તહેવારો માટે ખિવાતો અને બાદશાહી ભેટ મોગાદો એકઠો મહિના પહેલાં તૈયાર કરાવી રાખી, જેથી કરીને જરૂર પડ ત્યારે તે પૂરી પાડવાની તમારી અશક્તિ જણાવવી ન પડે”

“સોનીઓ, જડિયાઓ, જીંગા પાડનાગ, જાળ મૂચનારા, માદુ ધાતુકામ કરનારા (માદકાગ=એક જાતના સોનીઓ) વગેરે કારીગરો પ્રત્યે માત્રુ વર્તન ગાખી તેમની માથે સારો સમઘ કેળાવવો જોઈએ.

દન્ટૂગમા ખાન ઈન્સામાનની ફરજો આ પ્રમાણે વર્ણવી છે :

(૧) દારીગરો અને હલકા નોકરોના પગારપત્રો, તથા નિમાયેના નોકરોનાં હાજરીપત્રો અને જૂના નોકરોના બદલીના પત્રો—એના ઉપર રૂનગની સહીઓ કરવી

(૨) દારોગા, અમીન, મુશરીફ અને તહસીલદાર (કારખાનાના) એ લોકોની ગહેલી નિમણૂક, જરૂરથી અને કામગીરી નિમણૂક

(૩) (ધરખટવાના) કારખાના અને ખજાનાના કામ માટેના આગધા-લો તૈયાર કરવા

(૪) મજૂરીના ફરો અને ભાગશિદ્દીઓ લખવી

(૫) કારખાનાના મુકાદ્દમોની અન્તેનો જવાબ આપવો

(૬) ઈનામોને માટે અને મક્કોના કબજા બેવાને માટે પરાના કાદવા (સકારીન)

(૭) નીમણૂક અને પાનધોમત બોજનયાગોની તપાસણી

(૮) (કારખાનાના) નોકરો અને મુકાદ્દમોના જવમીનખતો લખાવી લેવા

(૯) કારખાના અને વખાલોની અન્તઓનો નિયાત કરવો.

(૧૦) તઝર, ધર્મોદા ફડ અને બેટની કાગજ નાખવી

(૧૧) દોરો માટે રોજિંદો ખોગક નક્કી કરવો

(૧૨) કારખાનાંની વસ્તુઓ આપવાના પરવાના.

(૧૩) જનાનાના કાગળો મિલાય જીજ્ઞ દુકમો માટે અને ખોરાકની વહેંચણીમાં વધારા કરવાના પરવાના.

(૧૪) રાજ્યની ધીરેલી રકમો પાછી આવતાં છેાટના જે દિમાખ નક્કી થાય તેનો જવાબ આપવો.

(૧૫) મિલકત ઉપરની જપ્તી રદ કરવી. જે અમલદારને મિલકત પાછી સોંપવાનો દુકમ હોય તો, તેની એક નકલ દીવાનની કચેરીમાં મોકલવી, જેથી તે પ્રમાણે તેનો તન્ખા આપી શકાય

(૧૬) આદેશાહે પ્રાતોમાથી મગાવેલી વસ્તુઓ (ફર્મીઇમ).

(૧૭) મળ્યના બગીચાઓનું ઉત્પન્ન અને મકાનો અને દુકાનોનું બાંકું ઉપરાવવું

(૧૮) કાગખાનાના લાખા પત્રો.

(૧૯) સૂમા(પ્રાતો)ના અને શાહી જાવણીના રોજમેજો અને આપરાઓ ઉપર ફેરફાર કયા વિના સિક્કા કરવા.

(૨૦) ઉછીની રકમો અને ઉતાગ માટેની અમલદારોની અરજો ઉપર સહીઓ કરી.

(૨૧) કારખાનાના ફરોગા, અમીનો, મુશરીફો અને તદ્દવીય-ફરોની હાજરી ઉપર રૂબરૂની મહીઓ કરવી

(૨૨) ખડણી(પેશકશ)ની જુદી જુદી વસ્તુઓ અને મૈમત અમલદારોની જપ્તીની વસ્તુઓની કીમત આકરી.

(૨૩) લસ્કરી દુકડીઓના સરખારો (સાહિય-ઈ-મિલાયા)ને રોકડ રકમો ધનામમાં આપાય તેના ખત ઉપર રૂબરૂની સહીઓ કરી.

(૨૪) કાગખાનાઓમાં મગૂરોની વહેંચણી

(૨૫) શાહજહાનઓના લગ્નોની વ્યવસ્થા

(૨૬) તપાસખીમાં નીકળેલી જુલોની રકમો પાછી મેળવ્યા મેંમંધી પુગારો તપાસખી કામદારોએ ખાન-ઈ-સામાનની કચેરીમાં

મોકલવા અને તેની નકલો બહુતાનની કચેરીમા આપવી

(૨૭) હિવાસો અને મકાનોના નકસા (રાજ્ય ગાટે બાધવા ધારેનાર).

:૭:

બહુતાનની ફરજો

બહુતાન—આ નામ અરણી શબ્દ ‘બૈત’ એટલે ઘર હિપરથી પડ્યું છે મુસ્લાઈ મમલના હિંદમા રાજ્યનું લેણું નીકળતું હાય તેના મૈયત માણસોની મિલખતની નોંધણી કરનાર અને તેના વાગ્ગો ગાટે મિલખત સાચવી રાખનાર અમલદારના પેદાનું આ નામ હતું. વળી, નીચેની ફરજોની યાદી હિપરથી જણાશે કે કેટલીક બાબતોમા તે ખાન ઈ-સામાનનો મદદગાર જમતદાર હતો.

(૧) ખર્ચના ખજાના અને કારખાનાની મિલકત અને બીજી રકમો જુદાજુદા ફંડો વહેંચી આપવી.

(૨) ખાન-ઈ-સામાનના મદદગારથી મૈયત અમીરોની ગિનમન જપ્તીમા લેવી.

(૩) કારખાના માટે મજૂર તૈયાર કરવો.

(૪) વસ્તુઓની કીમત દર્શાવી.

(૫) કારખાનાના ખજાનોના અઢાળ દાદવો માસિક ખર્ચો અઢાળ દીવાન કચેરીમા મોકલવો.

(૬) બાદશાહની મવારીમા માથે અંદેનાર કારખાનાઓનો ગણિતો દિમાળ.

(૭) ખર્ચોમા માચવી નાખવી.

(૮) નોકરચાકરોના અહેસાનિયાતના પત્રો ગણવા.

(૯) દેવોનો ડામ દીધાના અહેવાલ હિપર વખતે કે ‘ડામ દીધા’.

(૧૦) કારખાનાંઓ તરફથી આવેલી મૂચના પ્રમાણે જૂની વસ્તુઓ રદ કરવી કે વેચી મારવી.

(૧૧) ઢોરો માટે ઉતારા નક્કી કરવા.

(૧૨) ખર્ચના ખજાનાના તન્ખાના મિલ્કા, નોકરચાકરો, ૫૨-ફંદાઓ અને ઢોરોના રક્ષકોને રકમો જયુતાતે જાતે ધીરવી.

(૧૩) જાણસો આવ્યાની ચિટ્ટીઓ જયુતાતની કચેરીમાં રાખવી.

(૧૪) કારખાનાંના જોરગા ઉપર જયુતાતનો સિક્કો લગાવવો.

(૧૫) નાના અગલદારોને ખોગકના મંત્રણ (અખીર) માટે મદદ.

(૧૬) વેચાણખાતાની વસ્તુઓની કીમતનો અંદાજ અને રોકડ સિલક ઉપર જયુતાતનો સિક્કો મારવો.

(૧૭) કારખાના માટે માલ મગાવવાની યાદી ઉપર પહેલા જયુતાતે અને પછી ખાન-ઈ-સામાને મહીઓ કરવી.

(૧૮) ઢોરોના ખોરાકના ખર્ચના મિલ્કા અને મરામરી તન્ખાની મદદની માગણી પહેલાં જયુતાતની કચેરીમાં જવી જોઈએ અને પાછળથી તેના ઉપર ખાન-ઈ-સામાને સહી કરવી જોઈએ.

મોકલવા અને તેની નકલો બચુનાનની કચેરીમાં આપવી

(૭૭) ઉતારાઓ અને મકાનોના નકશા (રાજ્ય માટે બાધવા ધારેલા).

:૭:

બચુતાતની ક્રમો

બચુતાત—આ નામ અગળી રાષ્ટ્ર 'બૈત' એટલે ધર ઉપરથી પડ્યું છે મુખ્યાર્થ સમયના હિંદમાં રાજ્યનું લેણું નીકળાતું હોય ત્યાં મૈયત માણ્યોની મિલકતની નોંધણી કરનાર અને તેના વાગ્યો માટે મિલકત સાચવી રાખનાર અમલદારના હોવાનું આ નામ હતું. પણ, નીચેની ક્રમોની માદી ઉપરથી જણાશે કે કેટલીક બાબતોમાં તે ખાન-ઈ-સામાનનો મદદનીશ અમલદાર હતો.

(૧) ખર્ચના ખજાના અને કારખાનાની સિલક અને બીજી રકમો જુદાજુદા ક્રમો પહેલી આપવી

(૨) ખાન-ઈ-સામાનના સહકારથી મૈયત બાબતોની મિનમત જખતીમાં લેવી

(૩) કારખાના માટે અગમ તૈયાર કરવો

(૪) વસ્તુઓની કીમત દર્શાવવી

(૫) કારખાનાના ખજાનાનો અગમ કાઢવો માસિક ખર્ચનો અદાલત દીવાન કચેરીમાં મોકલવો

(૬) બાદશાહની મસરીમાં માથે એકનાર કારખાનાઓનો રોજિંદો હિસાબ

(૭) પહેલો માસની રાખવી

(૮) નોકરચાકરોના અહેસાનિશાનના પત્રમાં રાખવા

(૯) દેવોને ડામ દીધાના અહેવાલ ઉપર બખષુ કે 'ડામ દીધા'.

પ્રકરણ ૪ પ્રાંતિક વહીવટ

૧:

અમલદારોનો ગામડાંની જિંદગી પ્રત્યે અભાવ અને
ગામડાંઓના પ્રશ્નોમાં બેદરકારી

મુઘલ સામ્રાજ્યનો ગામડાનો વહીવટ ત મધ્યમ ગભ્યતરી-
વટની થયાર્ય નાની આરુતિ હતો પ્રતિભા હાકેમ (સર-
કારી નામ નાજિમ, પણ લોગપ્રિય નામ સુલ્તાન), દીવાન,
બક્ષી, કાઝી, સફ અને મુદતમિય એ અમલદારો હતા, ખાન-ધ-
સામાન કે બધુતાત હતો નહિ. આ મહીઓ સુબેદારોની માથે ને-
નારી વચકરી કુકટીઓના અમલદારો હતા, પરંતુ સુબેદારો પ્રાંતોના
અધાનિક અમલદારો હતા નહિ તેમ છતા વ્યવહારમાં પશ્ચિમ તો
મગમુ ૪ આનતુ

ગભ્યતરીવટ પ્રાંતના મુખ્ય શહેરમાં આવતો હતો ગ્રીક
ભાસાના સન્દર્થ પ્રમાણે તે રાજ્યમત્તા 'નગરમત્તા' હતી નહિ,
પરંતુ શહેરોના રહીશો અને તેની આજુ-બાજુના યોગ માથે મધ્ય
ધરાવતુ શહેરોમાં નહેતુ ગભ્યતર હતુ સિકારતોખ, વિદારોષા।
ખતાનના અને વાન્વાન ચલાર્તઓ કરતીએ આવતો ગાદ કરીએ તો
મુધયો ખાન કરીો નગરમાંથી જનો હતા અને એ પ્રમાણે રાજ-
દરગાહીઓ, અમલદારો અને મુઝિમ પ્રાંતના હિન્દ અને મધ્યમ
વર્ગના યોગ પણ નગરનામપ્રિય હતા તેઓ ગામડાઓને ધિક્કારતા
અને તેમના પ્રત્ય બેદરકાર નેતા અને ગામડાની જિંદગીને સમ
તરીકે ગણતા બેદર ગામડાઓમાંથી તમનો ખોનાક અને કમાણીનો
મોગ ભાગ આવતો, પરંતુ તમની માથે તેમનો નમથ એટલા દુસ્તો

દતો. રોમન માત્રાભ્યના મંત્રકારી કવિને 'સામ્રાજ્યના અને દેવોના' માધી દ્વર જોટિક અને સાર્વજનિક કિનારે રહેવું જોવું અમલ હતું, નુ તેમને મામજીન વમમુ લાગતું

જાન-કુમ સુધ-શદર વ મર સુધ-દેહ,

કુમ-ઈ-આન આઘ અજ સર-ઈ-ગેહ.

(હમીદુદ્દીનકૃત અલકામ-ઈ-આગમગીરી પૃ ૩૩)

-કામગાની પૂઝી શહેર તરફ હતી અને તેનું માથું ગામડા તરફ હતું, ખરેખર માથા કરતા પૂઝી વધારે જાગ્યશાળી હતી.

પ્રાતિક સંજ્ઞાઓ ગામડાઓની માથે આટલી રીતે મનુષ્ય રહે તો-(૧) તાલુકાઓમાં ફોજદારો નીમવામાં આવતા, જેઓ મોટા ગામોમાં રહતા, (૨) મહંમૂદી ખાતાના નાના અમલદારો કે ખેડૂતો પાસેથી 'પગવાગી' મહેસૂલ ઉતરાવતા, (૩) જમીનદારો સૂળેદારોની કચેરીની સુધાગત લતા, (૪) સૂળેદારો પરમણાઓમાં ફરતા. આ મનુષ્ય બધું ગાદ નહોતો અને મેં મારા પહેલા જાણ્યુમાં જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે જો તેઓ જમીનવેરો બની કરે અને સુવલ્લભ ભગ ન કરે તો, પ્રાતના મુખ્ય શહેરના તબક્કાતરી આગ્રાધિત રીતે પોતાની મનુષ્યમાં આવે તેમ થતું. વ્યવહાર અવાસ્તા

: ૨ :

સૂળેદાર અને તેની ફરજો

'સૂળેદાર' શબ્દ અરબી ભાષાના 'સૂળ' શબ્દમાંથી બનેલો છે, જેનો અર્થ ફિશા અથવા હોકાયતનો એક થાય છે જૂના વખતના દરેક રાજ્યના વિકાસોત્તર રાજધાની માથેના મનુષ્ય પ્રમાણે નામ આપવામાં આવતા-મળતા તરીકે ઉત્તર પ્રદેશ, દક્ષિણ પ્રદેશ, પૂર્વ પ્રદેશ, પશ્ચિમ પ્રદેશ-આમાંની ગમે તે ફિશામાં જુદાં પ્રાંત બનાવવા જોઈશે.

જ દનો. રોમન મામાજ્યતા મચ્કારી કરિને ‘મામાજ્યના અને દેવોના ધામ’થી દુગ જોટિક અને મામેશિયના કિનારે રહેલું જેવું અગત્ય હતું, તેવું તેમને મામજ્યન વમમુ લાગતું

આવ-દુગ સુમ્-સાદર વ મર સુમ્-દેદ,
દુગ-મ્-આન આધ અઝ મર-મ્-મેદ.

(દમીદુદીનપૂત આદકામ-મ્-આવમમીગી ૫ ૩૩)

-કાગડાની પૂઝડી શહેર તરફ હતી અને તેનું માથું આગડા તરફ હતું, ખરેખર માથા કરતા પૂઝડી વધારે બાજ્યસાગી હતી.

પ્રાતિક મન્દાગનો ગામડાઓની માથે આટલી રીતે મનુષ્ય રહે તો-(૧) તાલુકાઓમાં ફોજદારો નીમવામાં આવતા, જેઓ મોટા ગામોમાં રહેતા, (૨) મહુમ્તી આવતાના નાના અમલદારો કે ખેડૂતા પામેથી વગભારી મહેસુલ ઉચરાવતા, (૩) જમીનદારો સૂળેદારની ક્યોરીની મુનાકાત લતા, (૪) સૂળેદારો પરમણાઓમાં ફરતા. આ સમય બધું ગાદ નહોતો અને એ મારા પહેલા તાપણુમાં જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે જો તેઓ જમીનવેરો બની કરે અને સુલહમાં ભાગ ન કરે તો, પ્રાતના મુખ્ય શહેરના સબ્યતતથી અગાધિત રીતે પોતાની મરજીમાં આવે તેમ અત્યંત વ્યવહાર સ્થાવતા.

:૨:

સૂળેદાર અને તેની ફરજો

‘સૂળેદાર’ શબ્દ અરબી લાપાના ‘સૂળ’ શબ્દનાથી બનેલો છે, જેનો અર્થ ફિશા અથવા હોકાયતનો એક થાય છે જૂના વખતમાં દરેક મજબના વિભાગોને સબધાની માથેના મનુષ્ય પ્રમાણે નામ આપવામાં આવતા-દાખલા તરીકે હિત્ત પ્રદેશ, દક્ષિણ પ્રદેશ, પૂર્વ પ્રદેશ, પશ્ચિમ પ્રદેશ-આગાની ગમે તે ફિશામાં જુદાં પ્રાત બનાવવા જેટલો

પ્રદેશ દેવ તો એ દિશાનો પ્રદેશ જ નો. આ પ્રમાણે સાક્ષીના નાન્યના પ્રાનિક દાકોને તર્ફ એટલે દિશા ઉપરથી તર્ફદારે કહેવામાં આવતા.

દેશમાં અમખ્ય ભૌગોલિક નાના વિભાગો થતા અને ટેકેક વિભાગમાં જુનીજુની જાતિઓના વસવાટ થતા અને આ જાતિઓ પાંચ એક અથવાથી જીવન અથવા જાટની જેની દેવાથી, આવી ધણી જાતિઓના વસવાટ પ્રમાણે જુનાજુના અથવાને ઐનિદામિત કે જાતિવાચક પ્રાતનું નામ આપવું મંભવિત નહોતું તેથી દાકોના પ્રદેશને ઉત્તરનો, દક્ષિણનો, એમ કહેવું વધારે અનુકૂળ હતું આ પ્રમાણે સૂર્યદાન અને તર્ફદાર ગમ્મનું મૂળ હતું.

સૂર્યદાન મંભરી રીતે પ્રાતનો નામિત એટલે નિધામક કહેવામાં આવતો. તેની ખામ ફરજને સૂર્યદ જાગરાવી, મદમ્મન અગ્નિવાથી અને મંભગતારી ઉત્તરવત્ત અને તેના તરફ જ જાગ્યાદી ફરમાનો આવી દમ્મરે મોખનરામાં આવે તો જ અમન કરવો.

નવો નિધાયેલો સૂર્યો પોતાના (સૂર્યા) પ્રાતમાં જવા નીકળતો તે વખતે મુખ્ય દીવાન તો નીચે પ્રમાણે મૂચના આપતો—

‘સૂર્યદાનના કામમાં મનથી અનુભવી પુરખો લખી મના છે કે સૂર્યદારે પોતાના મારા વર્તનથી જવા વર્ગના લોકોને નજી રાખના અને નજીમાં માણુઓને જોગવડ માણુઓ પીકે નહિ તેની તપ્પારી રાખની તેણે જાણ જુ મારાને જાણી નાખવા, વગેરે.

‘મનમજારો નીમવા પી બનામણો પાદમ્મદ કુદન્તી રીતે કીમતી મણે છે અને તેનો અમન કરે છે, તેથી સૂર્યદારે માત્ર સારા માણુઓની જ જાણી માટે બનામણુકરવી જોઈએ તેણે મંભોગ વર્માન દારો અને જાણ મદાન્તરિયાને મજન કરવી જોઈએ અને તે જ પ્રાતમાં જે જનાવો મને તેના વર મહિને જે અર્ધવાતો કાક નોજાની માન્દતે શાદી દરવાગમ મોકનવા જોઈએ.

‘તેણે પૂજારુઓ પામેથી જલ્લા વધી તેમને પેડી મુકવા જોઈએ.

નહિ, કામચૂંદે એ પદ્ધતિથી 'જી'મના બીજ વધાય છે,' અને એથી બીજન પૈમાદાર માણ્યો હોય આપણી મુક્તિ મળી શકે છે એમ મગજને જી મ મુજારે અને પગિણાએ તેમને કાજૂગા નાખના મુસ્કેન થઈ પડે.

નવા હાકેમને તેના કાર્ય માટે આ પ્રમાણે ઉપદેશ આપનામા આપતો.

‘ત્યારે તમારી નિમણૂક થાય, ત્યારે તમારે માગે દીવાન નોમરીમા રાખવો—વિશ્વામનાયક અને અનુભવી પુરુષ, જેણે કોઈ હિંચા અમીગની નોકરીમા સારી કામગીરી બજાવી હોય અને એટલા અનુભવ અને બાહોશીનાજો એક મુનશી પણ રાખવો તમારે સાહી દરગારમા ભરોમા-નાયક મિત્ર કે મધ્યમથ (મમિવાદ) રાખવો & જે તમારા પ્રાતની બાગતો તમે બાદશાહ તરફ લખો તે તરત દરગારમા રજૂ કરે અને એ ૥ મમધી હુકમ મેગવે આ મધ્યમથને તમારે બેટ સોગાદો મોકલવી જોઈએ, કાંજી આત્મારના અમયની એવી પ્રથા છે ત્યારે લોકો મૈયત પારોની દગ્ગાહની મુલાકાત લે છે, ત્યારે તેમની મહેરબાની મેળવનાને ફૂલો અને મીઠાઇઓની ભેગે આપે છે, તો ઝડપતા માણ્યોની કૃપા સપાદન કરનાને તો ટેટવી બધી બેટો આપવી જરૂર છે.’

‘સારી માહિતી ધરાવનાર (તમારા પ્રાતના) માણ્યો પાસેથી જાણી લેતે કે કયા કયા જમીનદારો તરફ બાગ દાખવવાની જરૂર છે અને ખેડતોની મામાન્ય ગિયતિ ફરી છે અને એકમદી લશ્કરની (મહસૂન ઉત્તરનામા મદદ કરનાર અનિયમિત લશ્કર—આત્યારના હથિયારમથ પોલિસદળને મળતું) કેટલી મજબાની જાપ્તા અને વહીવટના કામે માટે જરૂર છે તેના અદાજ કદાવજો તો તમારું ખિદમત અને શેહમદીનું લશ્કર પૂરતું નહોય અને બીજી જામનોમા પણ માદશાહી મજૂરી અને મદદની જરૂર હોય, તા તમારા સૂમા(પ્રાત)ની અસરકારક વ્યવસ્થા માટે જરૂર હોય તેટલું લશ્કર આપનાની બાદશાહ મંજૂરી આપે તો મહુ મારુ, નહિ તો જો તમે એમ ધારતા હો કે તમારા

પ્રાતનો વહીવટ તમાગ પોતાના ખર્ચે ચવારી ગમ્મો અને તમારી મુદત દમ્યાન પ્રાતની સુવેદનો જલોગત કરીને (તમારા પગાઠ અને લથ્થામાથી) આ ખર્ચ વાળી મકમો, તો તમ કરતો એમ ન બની મટે તેમ હોય તો એ જલ્યાનો અગ્વીકાઠ કમો, માન્ય કે એક જ સિપાઇ નુ કરી શકે (અર્થાત્ તમાગ માલિક તમને પૂતુ બરકર ન આપે તો તમે એવા જ મળાઓ)

‘તમાગી નિમણુક થયા પડી તમાગ પ્રાતમા જવા નીમ્મો, ત્યારે મન્મઠ મનૂર મરેના દધિયાનથ બિદમનમરો(તગીનાન)ની એમ ચતુર્થાશ મખ્યાની લગ્ની કરતો, તેઓ સાગ લડરૈયા, ઝાંચ ખાનદાનના અને લુદ્ધમા ચાનુબરી હાવા જોઈએ તમાગ મુગા નન્દ જતા બધી રસ્તે એવી જાતના બીજા બિદમનમરોની ચતુર્થાશ મખ્યાની લગ્ની કરતો તમાગી માથે મુગા હાદાઓ માટે જાહાગ અને જાનુબરી હિમેદવારો વધ જતો અને તેમને જમ્માવતો કે તમાગ પ્રાતની મરદદ ઉપર જે દિવસે તમે પહોચો, તે દિવસથી તમાગી નોકરી શરૂ થશે આમાથી અરધા તમારી સાથે રાખતો અને લગ્ની થયેના અરધા બિદમનમરો તમાગ પહેલા પ્રાતના ગ્યમે મોકલતો અને તેમને જમ્માવતો કે મારી માહિતી ધનાવનાર સ્થાનિ માણમેને બેગા કરતો જાન તે ગ્યમના જમીનારો અને નામાદરો કેવી વર્ત લુદ્ધના છ તે તેમની પામેથી જાબી લેતો અને તેમને એમગીજ વચ્ચેનો મખધ અને મદેમુલખજાના મખવમા માજી સુએદરો પ્રત્યેનું તેમનું વર્નન અને મદેસન ઉપનાગ પ્રત્યેક જમીનદાન બીજુ કેટલુ આપતો એ જાજનનો જવાબ તમને નિવેદન કરે જ્યારે તમારા પ્રાત બોથો જામના ખતરે ૧૮, ત્યારે તમારે તમારા જાનુબરી મૈરિમેને પગવાના આપીને જમીનદરો તરફ મોકલવા, જેથી તમે આની પળાઓ ત્યાર પડી મુકાઠ મરવી જમ્યાએ તેઓ તમાગી હજૂમા હાજર થાય

‘જ્યારે તમારા પ્રાતની મરદદ ઉપર પહોચા, ત્યારે એ સિમથી દે દાના હિમેદરોની નોખખી કરતો અને તેમ ૧૧ પ્રત્યે મારી વર્નકુ

ગમજતે, કાગળ કે તેમના મન ઉપર પહેલવહેલી જે ગ્રાપ પડશે, તેનાથી માનિક તરીકે તમે દેશ છો તે વિશે તેમનો અભિપ્રાય બધાને

‘બડોસર જમીનદારો અને કાયદાનિરૂદ્ધ વર્તનાર માણસોના આગેવાનોને સમ્મન કરજો, જેથી કરીને એ વર્ગના બીજા માણસોને ચેતવણી મળે અને તેઓ મહેસૂલ ભરી દે’

‘હાથી કિ’નામા દાખલ થતો પશ્ચિમી તપાસના પત્રી મિન-જરૂરી લક્ષકરો કમી કરતો (યાદ ગમજતો કે) તાબાના માણસોના ચહેલા પગાર ચૂકવના ભારે પડે છે પ્રાતની આવકના પ્રમાણમાં ખર્ચ કરવાનું દીનાનને જણાવજો

‘ખેતીનો નિતાર કરવામાં અને ખર્ચ દિવથી ખેડ કરનામાં રૂચતને ઉત્તેજન આપજો તેમને ચૂમીન પાલખાલ કરવી નહિ યાદ રાખજો કે રૂચત રાજ્યની આનકનું કાયમી સાધન છે જમીનદારોને ખિનાત વગેરે આપીને રાજી રાખના તે વધારે સમુદાય કામ છે

‘આવસા મહાસોમા તમારો હાથ ધાવશે નહિ, કારણ કે એમ કરના જતા આવમા દીનાનની માથે ઝગડો કરી બેસશે અને તે બાદશાદને તમારા નિરૂદ્ધ ફરિયાદ કરશે, જેથી તમારે તમારી વર્તણૂકનો ખુનાસો કરવો પડશે

‘શેખો અને કાઝીઓ પ્રત્યે મમતા રાખજો જે દર્વેશો બીજાને આગણે બીજા મામના ન જતા હોય, તેમની હાનત દેરી છે તની તપાસ કરાવજો અને તેમને રોકડ નાણાની અને બીજી મદદ કરતો ફરીરો અને માગણોને ખેરાત કરજો બળવાન નિર્બળને સતાપે નહિ તેની ખચર રાખજો’

તે બીજી ફરજ એ હતી કે તેની હકૂમતના પ્રદેશની નજીકના ખડિયા રામ્મઓ પાસેથી ખડણી ઉધરાવના અને તેને શાહી દર-ખારમાં ખેડકલશના આકાષકરોનો જમાવજો કરવો

:૩:

પ્રાંતિક દીવાનોની ફરજો

સ્થાનિક અમલદારોમાં પ્રાંતિક દીવાનોનો દરજ્જો ખીલ્તે હતો અને માન પહેલા ભાષણમાં બતાવ્યું છે તે પ્રમાણે તે મુન્સિફનો દર્જા હતો અને જણાવે એક બીજા ઉપર મખન અને ચાંપતી દેખાડેખ ગણવાની હતી અને આગળ થોડો પથગળના અર્ગવામ પડી દુનિયાને જનતા ગયા અને જિતાયેવા પ્રદેશ ઉપર મતા જમાવતા ગયા, તેમની આદમની ગાંત્યનીતિ અને પ્રજાવિકા આ પ્રમાણે ચાલુ ગણવા હતા.

પ્રાંતિક દીવાનને શાહી દીવાન પમદ હતો અને તે તેના દુકમ અનુમાર વર્તેનો અને તેની માથે પત્રઅવદાર ચલાવેનો. નવા દીવાનને વિદાય આપતી વખતે મુખ્ય દીવાન તેને આગ્રહ કરતો કે ખેતીની આગાહી કરવી અને અમીનની જગ્યાએ માગમાં નારા માખમની પર્મદગી કરવી તેણે પ્રાતઃના બતાવે અને ગ્રામ્ય પુગનના નિવેદન મદિનામાં બે વખતે મુખ્ય દીવાનને મોકલવાના હતા. દીવાનને ખામ ભવામખ હતી કે તેણે વસવાત અધિકારીઓ તરીકે (કોઠી અને નહમીનદાર) બચવારકુશા માખમોની નિમણૂક કરવી કે જેઓ સરકારી સેણ ગાંધુશાથી જાગવાને રૈયતને સમજાવી શકે અને મખાઈ અને મજનો આગ્રમ સેવાની જરૂર ન પડે.

પ્રાંતિક દીવાનની નિમણૂકની મનમાં તેની નીચે પ્રમાણે ફરજો જણાવેલી છે —

“ખેતી અને માગમાંની આગાહી કરવા પ્રયત્ન કરવો. ખજાનાની દેખાડેખ ગણવી, જેથી કરીને ડાઈ પજુ થોડા મજૂરી નિવાસ પૈમાનો ઉપાડ ન કરી શકે. ત્યારે ફોર્ટદારે કે બીજા ડાઈ ખજાનામાં પૈમા ભરે. ત્યારે તેમના આનિવાઓને પદેસિ વખી આપવી (કમ્મ-કિફ-વચ્ચ) ડાઈ આગિવ મના કરેને વેગ (આજરાખ) ઉધગાવે નહિ, તેની વપાસ સખી.

અર્થ કરવામાં ઘણી શકાને અવકાશ રહેતો અને આ હેતુ માટે આપણા હિંદી કાઝીઓ હિંદની બહારના ઈસ્લામી મઠકૃતિના મુખ્ય મથકોમાં ધર્મનિષ્ઠ મુસ્લિમ બાદશાહો અને પ્રસિદ્ધ મુસ્લિમ ધારાશાસ્ત્રીઓએ આપેલા સુકાદાઓને આધારભૂત ગણતા આ પ્રમાણે હિંદનો મુસ્લિમ કાયદો ધારાધોરણોમાંથી નહિ, પણ ત્રેરણામાંથી ઉત્પન્ન થયો હતો. તેને બીજા પણ એ મૂળ હતા—પૂર્વમાંથી ઉદ્ભવેલ અથવા કાયદાના સુકાદા અને ધારાશાસ્ત્રીઓના અભિપ્રાય, જોકે આ બંને માત્ર કુરાનનો સ્પષ્ટાર્થ કરવાને માટે હતા, અને ખુદાઈ કિતાબના લખાણમાં નવો સિદ્ધાન્ત કે નિયમ ઉમેરવો નહિ એમ બતાવવાને આગ્રહ કરતા હતા.

હિંદી—મુસ્લિમ કાયદાના ત્રણે મૂળ સાધનો હિંદબહારના હતા. હિંદુસ્તાનના કોઈ પણ બાદશાહનો કે કાઝીનો સુકાદો એટલો પ્રમાણભૂત ગણનામાં નહોતો આવતો કે જેનાથી કાયદાનો કોઈ સિદ્ધાન્ત સ્થાપિત કરી શકાય કે કુરાનના કોઈ અપ્પટ શબ્દનો સ્પષ્ટાર્થ કરી શકાય, અથવા તો કુરાનમાં ખાસ રીતે જે બાબતોનો સમાવેશ ન થયો હોય તે બાબતોમાં કુરાનના ઉદ્દેશને અનુસરી કુરાનના કાયદામાં ઉમેરો કરી શકાય.

આથી પ્રમાણભૂત આરબ લેખકોના લખાણોમાંથી મળીત કરેલા ઈસ્લામી કાયદા અને સુકાદાનું એકીકરણ પોતાની પામે રાખવાનું હિંદના કાઝીઓને આવશ્યક થયું પડ્યું હતું આના એકીકરણો બખતોબખત તૈયાર કરવામાં આવતા અને મુસ્લિમ કાયદાના આર મંપ્રદાગો—હનફી, મળકી, શરી અને હનબલી—માંથી બાદશાહ જે પસંદ કરે તે પ્રમાણે આ એકીકરણનું સ્વરૂપ જુદી જુદી વ્યવસ્થા ધરાવતું હિંદમાં હનફી મંપ્રદાય જુનવટવાળો ગણાતો આપણા દેશમાં છે. આ એકીકરણ—ફતવાએ આવગમિરિ—એ લાખ રૂપિયાના ખર્ચે ઔરંગઝેબના હુકમથી ઉત્તરમાંની એક મિનિએ તૈયાર કર્યું હતું આમ હિંદનો મુસ્લિમ કાયદો વિકાસ અને વૃદ્ધિ થવા માટેની શક્તિ ધરાવતો નહોતો, અરબસ્તાન અને સિયરના કાયદાના સિયરના ફેરફારોનું

પ્રતિજિત તેમ પડે તેટલા અને તેવા જ કેન્દ્રો તેમ દાખલ થઈ
નહી દતા.

મધ્યકાલીન ઈનિદામના અભ્યાસીઓ નાગ પેઠે બાળે છે કે
મુસ્લિમ ગાંધીમાં ધાર્મિક કાયદાની અંગ મામાજિક કાયદો નિમગ્ન
થઈ નય છે અને લિનગ્નો દગ્ગને પ્રાપ્ત કરે છે અને ઉમેશાઓ
(ધર્મશાસ્ત્રીઓ) જ ધાર્મિકશાસ્ત્રીઓ જની વડે છે.

હિંદુ ન્યાયોની અદ્યતન અને પંચા કે જે મામાન્ય કાયદા
પ્રમાણે ન્યાય ચૂકવનાં હતાં તે વિશે આપણને કંઈ માહિતી મળતી
નથી. બાથવા તો અદ્યતન જે આદ્ય ન્યાયમમાઓ આપી હતી કે
જે મનુ અને ધર્મશાસ્ત્રીઓને અનુસરીને કાયદાના સુનાદ આપતી
હતી તેની પણ વીગતો મળતી નથી. આ કાયદાનું એકીકરણ જેને
નેથેનિયન ખી. દોલ દેડ મુદ-ધામનો કાયદો કહે છે—ને હિંદુ ધર્મ-
શાસ્ત્રોના નિયમો અને ધાર્મિક આગાઓનો એક અચ્છવરિયન મગ્દ
દનો, અને તેના આધારે સુધસ મમયના અંતમા હિંદુ ન્યાયાર્થીઓ
વિવાદો દાખલ કરના હતા.

૩૭

રાજ્ય સામાજિક ફરજોનો અસ્વીકાર કરે છે

પ્રાનિક વર્ધવટ વિશે થોડુંક કહેવાનું જ છે કે પ્રાનના મથકે
આનિક સુમાદાન, દીવાન અને કાઝીનો કારોગાર સાર્દી સન્કાગના
દોફેદારોની પદ્ધતિ પ્રમાણે ચાલતો હતો એક મુગેલી લેખકે લખ્યું છે
તે પ્રમાણે ‘દોક સુગદાર પોતાના પ્રાનમા બાન્સાદ પ્રમાણે વર્તવને
પ્રચલ કરતો હતો.’

પરંતુ સોમના-ખામ કરીને ગામડાના-ગાંધીય અને આર્થિક
અવનવ્યવહાર સુધી કોઈ પણ દેવાન મળી શકતો નથી અને તેને
માટે પૂરું કાગ્ય છે. મેં આગળ બનાવ્યું છે તે પ્રમાણે રાજ્યસભા

તે સમયમાં માત્ર પોલિસની ફરજો જાળવીને અને મહેસૂલની વમૂલાત કરીને જ મંતોષ માનતી અને કંઈ પણ સામાજિક કાર્ય ઉપાડતી નહિ અથવા તો જ્યાસુધી જળજળગરીનો ગુનો ન થાય અથવા શાહી મત્તા વિરુદ્ધ સ્થાનિક જખેડા હોબો ન થાય ત્યાસુધી ગામડાંના રહેવાસીઓના જીવનમાં માથુ મારતી નહિ. જો રાજ્યમત્તાને હેરાન ન કરે તો દરેક ગામડું રાજ્યની દખલગીરી સિવાય પ્રાચીન પ્રજ્ઞાલિકા પ્રમાણે પોતાના જીવનનો શાન્ત વ્યવહાર ચલાવવાને સ્વતંત્ર હતું. સામાજિક પ્રગતિમાં, પ્રજ્ઞાના આર્થિક વિકાસમાં, સાહિત્ય અને કલાની વૃદ્ધિમાં, (મિવાય કે બાદશાહના ખાનગી ગૌરવ માટે) અથવા તો રસ્તાવહેવારની સુધારણા (મિવાય કે લસ્કરી હેતુ માટે) માટે, કાર્યોરજ કરવાને રાજ્ય ઇજ્જતું નહોતુ આ બધા કાર્યો જો કરવામાં આવતા તો તે ખાનગી સાદરને આભારી હતા. જ્યા વ્યવસ્થિત ગ્રામપંચાયત હોય ત્યાં આ બધાં કાર્યો ગામનો મુખી અથવા તો ગામના આગેવાનો કરતા હતા અને જીજ્ઞંસ થયેાએ સ્થાનિક જીવનનું કેન્દ્રસ્થાન જમીનદાર કે નાનો રાજા હતો.

ઈસુ ખ્રિસ્તના જન્મ પહેલા અઢીસો વર્ષ ઉપર બૌદ્ધ મત્રાદ્ અશોકે લોકોના જીવનમાં પરોપકારી દખલ અને મુરખખીવટની દોરવખીની જેવી રાજ્યનીતિ દાખલ કરી હતી તેવી અકબરના પછીના મુખલ બાદશાહોએ ધારણ કરી નહોતી. પ્રાતના મુખ્ય શહેરની બહાર જ્યાં જ્યાં ગ્થાનિક મુઘલ અમલદારોએ સ્થાનિક જીવનના ચાત ઉત્પ્રાદભરી પ્રજ્ઞા જતાવી હતી, ત્યાં ત્યાં તે ઉપરિ અધિકારીઓના દુકમની વિરુદ્ધમાં અને લાજ મેળવવાના દુષ્ટ આશયથી અથવા પદાપાતના હેતુથી તેમ કુચમાં આવતુ. આવી દખલગીરીનું પરિણામ દમેશા ખરાબ આવતુ.

મધ્યકાલની રિયંગંઝનીના અવરૂપવાળા અને ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની જ્ઞાતિઓથી વમેવા ગીનાર્ધ માધ્યાન્ય જેવા ગામગામે ટકી ગયા તે એટલા જ કાગળથી કે મધ્યમ ગામ્યમત્તાએ ગ્રામ-

વિસ્તારોને ડહાપણથી ઝવન । ગખ્યા હના અને ત્યાના લોકો બે
 ઠાસકરની દગવેલી ગખ્યા અને મહેસૂલનો નક્કી કરેવો જાગ આપ્યા
 કરે, તો દરેક વિસ્તારના લાભને પરપરાગત ઉદ્ધિ પ્રમાણે ઇનન્યવદાર
 માયવવાની છટ આપનાગા આવતી હતી

તેથી, તે કુદક રથાનિક સ્વરાજ્ય જેવી મત્તા હતી, પરંતુ
 આતુ સ્વરાજ્ય ભોગવતા ભૌગોનિક વિસ્તારો એટલા નાના હતા
 અને તેમની પ્રગતિઓ માત્ર આમસકાર્થ અને સામાનિક સ્વરૂપની
 હતી કે બુધસ માધ્યાન્યના ગામડા અને નાના ગામો રથાનિક
 સ્વરાજ્યને બદલે આમસ્વરાજ્ય ભોગવતા હતા એમ કહેવું વધારે
 વાજળી ગણી શકાય રાજકીય ઝવનના અને પ્રજાના હિતાર્થે
 કરવેરાની સ્વમત્તાના (ન્યાત અને મપ્રદાયથી ઝવનગ) અભાવે, રથાનિક
 સ્વરાજ્ય હોઈ શકે નહિ.

પ્રકરણ ૨

:૧:

રાજ્યકર્તા અને ખાતાના ઉપરિ અધિકારીઓ.

કુ રાજના કાયદા પ્રમાણે રાજ્યકર્તા જ એકવે આગેર ઉક્ત-મુખીન અર્થાત્ સાચા ધર્મેનિષ્ઠ શોભેના મત્તાખીશ છે અને તે પોતાની ફરજને અદા કરવામાં મુન્નિગોની જમાનને જવાબદાર છે. પરંતુ મજસબા અથવા મંત્રિમડલ લોકોને જવાબદાર હોય અને રાજ્યકર્તા ઉપર કાબૂ ધરાવે અને તેનો ન્યાય કરે તેવી બંધારણમુક્ત યોજના મુસ્લિમ દેશોમાં અસ્તિત્વ ધરાવતી નહોતી અથવા તો તેનો વિચાર સમજો પણ મોઈના મનમાં આવ્યો નહોતો. મુસ્લિમ રાજ્ય-મત્તા તત્વરૂપે લશ્કરી રાજ્યમત્તા હતી, અને તેના અસ્તિત્વનો આધાર રાજ્યકર્તાના સ્વતંત્ર અધિકાર ઉપર હતો. રાજ્યકર્તા લશ્કરનો પણ મર્વસત્તાધીશ હતો. રોમન મત્તાધીશના અધિકારે પણ એવા જ હતા, પરંતુ રોમના રાજ્યબંધારણ અનુસાર, રાજ્યના કાર્યો માટે રાજમહાની મજૂરી અને મુખ્ય અધિકારીઓની પ્રજા તરફથી થતી ચૂંટણી એ એ જાળનો સમાવેશની સ્વતંત્રતા ઉપર કાબૂ મળવાને યોજવામાં આવી હતી, જેક વહેવારમાં એ કાબૂ ધણી વખત કારમન થતો નહિ આવે. કોઈ કાબૂ સિદ્ધાન્ત તરીકે પણ મુસ્લિમ જગતમાં અસ્તિત્વ ધરાવતા નહોતો, જોકે વહેવારમાં રાજ્યકર્તાના કાર્ય ઉપર મુસ્લિમ લશ્કરના ભયની અને સામાજિક આપવાદ મેળવવાની અનિચ્છાની વાતો વારંવાર અસર થતી ખરી.

ખરેખર, રાજ્યકર્તાને કુરાનના કાયદાના બજક તરીકે અને તેથી રાજ્ય કરવાને નાવાપક મણીને તેને પદબ્રજ કરવાનો ફતવો કાઢવાનો ઉલેખોને અધિકાર હતો. પરંતુ આ કતલાને અગમગા

મેલવાનુ એકનુ એક માધન માત્ર જળવો હતો. એક રાજ્યને શાન્તિથી પદબ્રષ્ટ કરીને તેની જગ્યાએ જીમ્મને ગાદીએ બેનાડનાર કોઈ બંધા રજીમરનું મડળ અરિતત્વ ધરાવતુ નહોતુ. સાચે જ એક જુલમી સુતાનને સફળતાપૂર્વક ખસેડવો હોય તો વધારે સખળ લશ્કરના પીડળવાળા નામધારી દાવાદગ માણુમને તેની સામે ખડો કરવાની જરૂર રહેતી. રાજ્યનુ નિમણુકી લગ્નર તો ગ્યાપિત રાજ્યકર્તાનો હુકમ માનવાને બધાયેહુ હતુ, અને નહિ કે ઉલંગાઓ કે મનિમડળનો હુકમ માનનાની તેની ફગ્જ હતી

મુધલ બાદશાદને કોઇ નિર્ધારિત મચિવમડળ હતુ નહિ વછરે અથવા દીરાન એ બાદશાદના હાથ નીચેનો નીંથી ઉપરિ અમલદાર હતો, પરન્તુ જીજ્ઞ અમલદારો કંઈ તેના બેડીદાર ગણાય નહિ ગ્પટ રીતે તેઓ તેનાથી બિતરતા દરજ્જના હતા અને તેઓ સચિવો કહેવા કરતા મનીઓ (સેક્રેટરી) કહેવાવાને વધારે લાયક હતા, કાગ્જ કે તેમનુ લગભગ બધુ કામકાજ વછરે તપાસી શકે તેમ હતુ, અને બાદશાદી ફરમાનો તેની મારફતે જ તેમને મળતા હતા.

રિવાજ એવો હતો કે બધારે બાદશાદ દીવાનેખામનો દરખાસ્ત કરતો, ત્યારે મુખ્ય બક્ષી, મુખ્ય કાઝી, ખાને મામાન અને સેનાપતિ જેવા મોટા અધિકારીઓ વછરેની માથે દાવરી આપતા અને તેમની પળુ મલાહ લેવાતી પરન્તુ ઘણા અગત્યના પ્રશ્નોનો નિર્ણય તો બાદશાદ અને વછરે એકસા જ કરતા અને તેમની જાણબદાર જ તેમ કરતા એ કહેવાની જાગ્યે જ લગ્જ છે કે મચિવો કે વછરે જાતે પણ રાજ્યની ધ્વજા ઉપર કાજુ ધગવતા નહતા તેઓ મવાદ આપી શકતા, પણ મન આપી શકતા નહિ અને તેમની નોકરીની અગ્તિગતા અને પગલાવવાને વીધે બાદશાદ ગ્પટ રીતે ગ્રંથે ગ્તે જતો હોય તોપણ તેના જોયવાનો વિરોધ કંઠે તે તેમને માટે અગત્ય હતું આ પ્રમાણે રાજ્ય એક માણુમની મતામા હતું અને ઓંગ્રેજો તેના મમકાવીન (ફાન્મના) ઓરમા વૃર્ષ રાજ્યની માફક પોતે જ પોતાનો વછરે હતો.

આ ઉપરથી જાણાશે કે આધુનિક અર્થનું સચિત્રમડળ મુઘલ પાદશાહને હતું જ નહિ તેના સચિવો માત્ર મનીઓ જ હતા અને તેઓ માત્ર પાદશાહની ઇચ્છાનો વીગતવાર અમલ જ કરતા; પણ તેઓ નમ્રતાભરેલી મમળવટ અને ગર્ભિત ચેતવણી સિવાય તેની રાજનીતિને આસર કરી શકતા નહિ, જે તે તેમની સલાહને આવ- માને તો તેઓ કદી નોકરીનું રાજીનામું આપતા નહિ. ટૂંકામાં, ત્યારે પાદશાહ બેફામ હોય, ત્યારે જ તેઓ રાજ્યવહીવટની દોરવણી કરી શકતા. આવો સચિવમડળનો કાળુ રાજ્યખંધારણના (એનું અગ્નિતપ ન હોવા છતાં એ નામ જો હું વાપરી શકું તો) હાર્દની વિરુદ્ધ હતો, એવો સ્કેમન મમળના ઇચ્છાકના રાજ્યતત્ત્વો કાળુ વાઈટ ને જીમોટના હાથમાં હતો તે વખતે જેવી અરાજકતા હતી, તેની મુઘલ સમયની ગિચ્છિતિ હતી.

મુઘલ પાદશાહની મત્તાની વિરજ્યતાનો તોય એટલા ઉપરથી ધર્મ શકશે કે તે રાજ્ય અને ધર્મ બંનેમાં સર્વમત્તાધીશ હતો. દર સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે જોઈએ તો દરેક મુઝિમ રાજ્યકર્તા પોતાના કાળનો ખલીફ છે અથવા તો સ્વધર્મીઓ ઉપર સત્તા અવાવનાર મયમળરનો છેલ્લામાં છેલ્લો વારસ છે, અને ત્યાસુધી કુરાનના ધર્મશાસ્ત્રીઓ (હિંમો)ના આજ્ઞાપત્રથી તેને પદ્મસ્થ કરવામાં ન આવે ત્યાસુધી તેની સત્તા સર્વોપરિ છે.

બીજા બધા મુસ્લિમ રાજ્યકર્તાઓની માફક મુઘલ પાદશાહો જેવકું કાય કરતા—રાજ તરીકે તેમના રાજ્યના બધા ભાગો ઉપર રાજ્ય અવાવવું અને તેમની પ્રજાના એક ભાગના ધર્મપ્રચારક અને ધર્મરક્ષક તરીકે વર્તવું તેથી તેઓ પ્રજાના મુઝિમ વિભાગ પાસેથી કેર લેતા કે જે દરેક માણસની કમાણીના પાચમા ભાગ જેટલો હતો આ કુળી રકમ સ્વધર્મીઓના લાભ માટે વાપરવાની તેમની ફરજ હતી—જેમકે મમીદો બધાવી, મતમહતો અને ધર્મશિક્ષકોને વર્તમાન આપવા, કબરો અને દર્ગાહો નિભાવવી, ગરીબગુરુઓને

ખેગત કુવ્વી અને મુગ્ધિય કન્યાઓને સ્ત્રીધાની ભેગમાર્ધ કરી આપવી
આ જકાતની રકમ જમીનમહેસૂલ અને દાણમહેસૂલની માફક જ
ખજાનામાં ભરવામાં આવતી બાદશાહની ગળત્ય અને ધર્મ ઉપરની
સત્તાનો મૌધી મારો દાખલો એ દફતર ઉપરથી મળે છે કે પાછળ-
ના મમયમાં મુગ્ધિય રાજ્યકર્તાઓ જકાતની રકમ અગત ખર્ચમાં
આપવા તો ગળત્યકારભારના આમાન્ય ખર્ચમાં વાપરી નાખીને તેમની
ઓપગતનો દુષપયોગ કરી શકતા.

:૨

મુખ્ય ખાતાઓ અને તેમના ઉપરિ અધિકારીઓ

રાજ્યકર્તાના અધિકાર, અધિકારના દબાવન અને રાજ્યમત્તાના
ઉદ્દેશ મનથી આટલું જમ છે હવે આપણે રાજ્યવહીવટની તત્ત્વો
રીગતનાર અજાણ કરીશું

મુધ ૧ રાજ્યના મુખ્ય ખાતાઓ આપવા હતા —

- ૧ વડા દીવાનના હાથ નીચેનું મહેસૂલ અને ખજાનાનું ખાતું
- ૨ ખાને આમાનના હાથ નીચેનું સાદી મુદ્દ-વગધાનું ખાતું
- ૩ મીન બક્ષીના હાથ નીચેનું લશ્કરી ખજાનું અને દિમાખા
ખાતું
- ૪ મુખ્ય કાઝીના હાથ નીચેનું દીવાની અને ફોજદારી ન્યાયનું
ખાતું
- ૫ સંદે અમીનના હાથ નીચેનું દેવગ્યાન અને ધર્મદા વહીવટનું
ખાતું
- ૬ મુહતાસિબના હાથ નીચેનું જલહેર અમલગરનું ખાતું

આના કન્તા નાના પણ લગભગ એવંચા દબાવનના ખીમત મે

ખાતા પણ દતા —

૭ મીર આતિશ અથવા દારોગા-ઈ-તોપખાનાના હાથ નીચેનું તોપખાનાનું ખાતું

૮ દારોગા-ઈ-હાક ચૌકીના હાથ નીચેનું ટપાલ અને જામુમી ખાતું.

દારોગાના હાથ નીચેના કારખાના અતંત ખાતાં નહોતા. તેમનાં ધણીખરા ખાતેસામાનના હાથ નીચે હતા.

: ૩ :

વજર

વજર અથવા મુખ્ય પ્રધાન માનાઈ ઇન્કાજ હોય તેમ જાણાય છે અને તેની પામે રાજ્યવહીવટની ખામ કોઈ શાખા હોય એમ મેળા નહોતા. અવગત, તે મહેસુલી ખાતાનો ઉપરિ અધિકારી હતો, પણ તે તો દીવાન તરીકેના હોવાની કમિએ તેમ છતાં, બધા દીવાનો કંઈ વજર નહોતા. અને કોઈ પણ હિદુ દીવાનને વજરનો ઉચ્ચો ઇન્કાજ આપવામાં આવ્યો હોય તેમ આપણા વાચકમાં આવ્યું નથી.

અમલ તો વજર મહેસુલી ખાતાનો વરિઠ્ઠ અધિકારી હતો અને સમગ્રના વહેવા માથે તના હાથમાં ખીજ ખાતાઓનો કાખૂ પણ ધીમે ધીમે આવ્યો. માન જ્યારે રાજ્યકર્તા નાસાયક, મોજીસો કે મગીર ઉમરનો હોય ત્યારે વજર લશ્કર ઉપર મત્તા ધરાવી શકતો આ પ્રમાણે મળતા તો વજરનો હોદ્દો મુઝી હતો અને લશ્કરી કાખૂ તે અમાધારણ પ્રમે જે મગરી શખ્તો, અને તે બાદશાહી નાગાઈનું ચિહ્ન હતું અવગત, મુઘવાઈના ખીજ ઉચ્ચ અમલદારોની માફક તેને લશ્કરની આગેવાની પણ લગાવી હતી અને ઘણી વખત તો નાની મદાઈમાં તે આગેવાની લેતો પણ ખરો પગલુ બાદશાહની દબૂર-માં તેની અતંત હાજરીની જર્જરિયાતં વીધે ડાળા અગમ દુઈ આગે

તેવાં કે બાદશાહી છાનખીથી બહુ દૂરના પ્રદેશમાં આવતાં લશ્કરી કાર્યોનો હવાયો લેવાનું તેમથી જની શકતું નહિ.

વજીરની કચેરીમાં જ્યાં મહેમૂલી તુમારો, પત્રકો અને ખરીનાઓ પ્રાપ્તોગાથી અને સુદક્ષેત્રોગાથી આવતા કેટલાક ઉત્ખવના પ્રમંજોમાં ગત્વના પ્રતિનિધિ તરીકે પણ તે કામ કરતો. તે પોતાના નામથી પણ બાદશાહના દહેવાથી ‘આસાનુમાર’ (હરબ ઉપ-હુકમ) કાગળો લખતો (નાની રકમો અથવા તો પહેલા મજૂર થયેલી રકમો મિવાય) પૈમા આપવાના બધા હુકમો ઉપર દીવાનની મહીની આવશ્યકતા રહેતી અને (સુદક્ષેત્રના લશ્કર કે શાહી કારખાના મિવાયની) બધી રકમોની ચુકવખી પણ તેના ખાતા માગ્યતે જ ચલી. વળી, મહેમૂલની વસ્તુવાત વિશેના બધા પ્રશ્નોનો નિકાલ દીવાન કરતો, અમલની બાબતોમાં તે બાદશાહની મયાદ લેતો અને ખાતનાની હાલતનો ફેવાલ વખતોવખત પેશ કરતો. મુઘલ મમલના કેટલાક મશહૂર વજીરો શામીના મદમ્મામાંઓ દત્ત અને તેઓ પરદેશી રાજ્યસ્તાંઓને પોતાના માનિકની વતી બાદશાહી ખાતપત્રો લખીને બાદશાહના મત તરીકેનું કામ પણ બજાવતા હતા.

કાનૂની મધ્યકાલીન ઇતિહાસના ગત્ત/મહેલના ચેયરોની માફક અંગ્રેજોના નજાણા વસતોમાં જ વજીરો રાજ્યના ખરેખર ગત્ત-હતાં ચર્ચ પડ્યા હતા.

:૪:

બક્ષી

મુઘલ રાજ્યતંત્રના દરેક અમલદારને અમુક મેખાના ધોરે-મસાએના ઉપનીનો હક્કજ મળતો હતો. એ હક્કજ તેનો પગાર અને દરજ્જે મળવાનું મમલનાનું માધન હતું. એનો અર્થ એ નહોતો થતો કે તેને ખરેખર એટલા ધોરેમવારો પોતાની મોટરીમાં ગખ-

વાના હતા આ પ્રમાણે મિદ્ધાનમા તો મુઝી અમલદારો પણ વરકરી ખાતાના જ હતા અને તેથી તેમના પચાન્નપત્રકો તપાસવાનું અને મજૂર કરવાનું કામ લશ્કરના બક્ષીઓ જ કરતા જેમ જેમ મામાબ્બનો વિખાર ચતો ગયો, તેમ તેમ આ બક્ષીઓની મખ્યા પણ વધતી ગઈ અને આખરે ઔરખજેગા વખતમા એ મીર બક્ષી હતો અને તેને પણ મદદનીશ બક્ષીઓ હતા.

મુદ્દમા બતરનાર ફરેક વચ્કરને પ્રમંજે પ્રમંજે નીમેવા મેનાખ્યક્ષના હાથ નીચે મુકસમા આપતું આ મેનાખ્યક્ષ માધારણુ રીતે જનના મુધી મજવશી હતો, જેના ઉપર આધેક ઉમગનો ઉમરાવ દેખરખ રાખતો હતો જેકે ઘણા પ્રગમોએ સિપાહમાયાર મંદકામરાગા અગવદારો રિજે આપણે વાચીએ છીએ, પરંતુ તે માત્ર માનાર્હ પદની હતી અને તે ધરાવનાર ખરી રીતે આખા મુનવાર્હ લશ્કરની સરદારી ભાગવતા નહિ બાદશાહ એકલો જ ખરેખરે સિપાહમાનાર હતા.

તોપખાનાની શાખા મીર આતિશ અથવા બોકોમા જાણીતા દારોગા-ઈ-તોપખાના નામવાળા અમલદારના તામાગા હતી માત્ર તોપચીઓ એકલા નહિ, બદ્દકદારો પણ તેના તામાગા હતા મુરોપના તુર્કસોમોનું તોપખાનું મુઘલાઈ તોપખાના કન્તા વધારે ચટિયાતું અને અસરકારક હતું, તેથી મુઘલ બાદશાહે પોતાના મીર આતિશ તરીકે તુર્ક સામાજ્યમાથી કે છંપટે ઈરાનમાથી પણ મળે તો તેવો અગવદાર લાવવાને પ્રયત્ન કરતા હતા એકદરે હિંદના મુમલમાનો તોપખાનું ચલ્લામાને તદ્દન નામાયક હતા, અને આ ખાતું તુર્ક અને ફિઝી તોપચીઓ અને તોપો જનાવનારાથી ભરાઈ ગયું હતું અને બુદ્દેલા, ક્ષર્ણટકી અને જકમરિયા હિંદુ જાતિઓમાથી બદ્દકદારોની ભરતી થતી હતી મુદ્દક્ષેના હરેક લશ્કરમા ખાસ મીર આતિશ રહતો હતો.

પ્રિસિયમ ઈર્વિનના 'હિંદી મુનલોનુ લશ્કર' એ નામના પુસ્તકમા આ પ્રિય મમથી સર્પૂર્ણ વીગતો આપી હોવાથી વરકરી ખાના મળથી બહોં રૂં વિશેષ નિવેચન મરીશ નહિ.

:૫:

જ્ઞાન-ઈ-સામાન

જ્ઞાન-ઈ-સામાન મુદતના ધર્મો અમલનો અમલદાર હતો, કાનૂન દે તે જાણના દાન ધર્મદાતાનો ઉપનો હતો અને તેની મુદત-દર્શીઓ અને અદાઈઓ તેની સાથે ગેરેતો. જાણના દાનના બધા દર્મ-રિયા આ અમલદારના નાવામાં હતા અને જાણના દાન રોજિંદું અર્થ, ખોરાક, તથા, અમામાન વગેરે ઉપર તે દેખરેખ રાખતો હતો. જ્ઞાનેમામાન મોટા વિશ્વાસને પાત્ર હતો અને ભારે લાગરમ ધરાવતો હતો; અને જ્ઞાનેમામાનમાંથી વચ્ચેની નિમજ્જીમ થવાના ધણા દાખલા છે.

:૬:

ન્યાયખાતુ

‘આજુ જ્ઞાનનાનો ખલીફ’ તરીકે જાણના વર્ગ ન્યાયાધીશ હતો અને જુદાવારે પ્રમાણની અદાવતો ભરતો, અને ધોરક પમદ કહેવા મુદતમાંની તપાસ કરતો. પરંતુ તેની અદાવત પ્રાપ્તિક નંદાલી પણ મોટી છે. જાણના માટેની હતી, કોઈકાઈ મુદતમાં જોમા મુખ્ય ન્યાયાધીશ કાઢી હતો અને મુખ્યમ મયદા પ્રમાણે મુદતના ચનાવતો મુદતમાન-મુદતમાન જમ્નેના મુદતમાં જો કોઈકાઈ નાદિ, પરંતુ જેમાં જો પક્ષકાર મુદતમાન દોષ તેવા અમલના મુદતમાં જો કાઢીની અદાવતમાં દાખલ રવા પડતા માનજામ ઉપરના અગ્રી પૂરતકાનું અવોકન કરીને ચાલતા મુદતમાં માટે કાયદો જોગી કાદના મુદતની મદદથી કાઢી મુનેમાને મિલકા કરતો. માત્રીનો દાદો અદાગી મતા અને મિનજવામદારીવાળો દરમજો ધરાવતો દોષથી, કુદરતી રીતે જ તેમાં ધર્મો નદો પેરો હતો અને ધોરક માનનીય

અપવાદો બાદ કરતા મુશ્કેલીના બધા કાઝીઓ વાચનુચિત વેવાને પ્રખ્યાત હતા. સામ્રાજ્યનો વરિષ્ઠ કાઝી કાઝી-ઉત્ત-કુમાર કહેવાતો અને શાહી જાવણીના કાઝી તરીકે બાદશાહની મવારીમાં માથે રહેતો દરેક પ્રાતના મથકે પણ એક કાઝી રહેતો, જેની નિમણુક મુખ્ય કાઝી કરતો. આ જગ્યાઓ ઘણી વખત રુસ્વત લઈને વેચવામાં આવતી અને મુશ્કેલીમાં કાઝીનું ન્યાયખાતુ એક કહેવતકે અને નિંદાને પાત્ર થઈ પડ્યું હતું.

નવા કાઝીને નીમતી વખતે દીવાન આ પ્રમાણે રીતસરનું સૂચનાપત્ર આપતો: 'ન્યાયી, પ્રામાણિક અને નિષ્પક્ષપાતી થજો. પક્ષકારોની હાજરીમાં, અદાવતના મકાનમાં અને રાજ્યસત્તાના મથકે મુકદ્દમા ચલાવજો.

'જ્યા તમે નોકરી કરતા હો, ત્યાના લોકો પામેથી ભેટમેગાદ લેજો નહિ અને માનઅકરામની મિજબમમાં ભાગ લેશો નહિ

'તમારા હુકમનામાં, વેચાણખત, ગીરોખત વગેરે કાયદેસરના ખતપત્રો ધ્યાનપૂર્વક લખજો, જેથી ભણેલા માણસો તેમાંથી હિદ્દો પાળીને તમારી પ્રતિષ્ઠાને હાનિ પહોંચાડે નહિ

'ફક (ઝરીખાઈ)ને તમારી કબ્ર (ઝોરવ) મળજો'

મુકતીને તો રાતદિવમ ધારાસાસ્ત્રના પુસ્તકો અને જેમાંથી દૃશાન્તો જાણી શકાયતેવા મુકદ્દમાના હેવાનો વાચવા પડતા જે તેને એમ બાગે કે ઉપરી કાઝીએ આપેલા ધારેનો ફેસવો બધા પહેવાના ફેસવાની વિરુદ્ધ છે તો, તેણે તેને વિનયથી કહેવું જોઈએ કે, 'સાહેબ, અમુક અમુક પુસ્તકમાં આવી જાતના મુકદ્દમાનો આ પ્રમાણે ફેમવો લખેલા છે એ પુસ્તક વાંચ્યા પછી આપ આપનો ચુકાદો આપો તો માર'

મુકતીએ પ્રુસદના વખતમાં કાયદાના વિદ્વાતાયુક્ત ફેમવા અને ન્યાયના સિદ્ધાન્તોની ચર્ચાઓની નકલ પ્રમાણભૂત ગ્રંથોમાંથી કરી લેઈએ, જેથી કરીને તેને ચોખ્ખું કુળવણી મળે સન્તપુરમો, નિદાનો અને ત્યાગી યુરવેનો લગણુપોવણુ માટે બાદશાહે કે શાહનવાઓએ

આપેલી ધર્મોદા જમીનગમીરોની તપાસ અને ટેપરેખ રાખવાનું કામ નક્કર કરતો એ ધર્મોદા કાયેની સાચો ઉપયોગ યાચ છે કે નહિ તે તેવાની અને નવી મદદો માટેની અરજીઓની તપાસ કરવાની તેની ફરજ હતી. આવી મદદો ઘણી વખત રોકડ રકમના રૂપમાં પણ આપાતી. નક્કરી જમીનોનાં નામ સમુરધાન, મદદ-ઈ-મરા, અઈમ વગેરે હતા.

સદ્ર બાદશાહનો દાનામ્નય પણ હતો અને રમઝાનના મહિનામાં અનંત ધીન પવિત્ર પ્રગમોએ ખેરાતને માટે અર્ચનાને બાદશાહે અલગ કાઢેલી મોટી રકમો વાપરવાનું કામ પણ તેના હાથમાં હતું. આ રકમો ઔરમઝેનના સમયમાં દોઢ લાખ રૂપિયા સુધી પહોંચી હતી. સદ્રની નોકરી ઝીની હતી કે લાય અને ખાચકાયા પૈસાદાર થવાના અમખ્ય મળેગો હતા અને અકબરના સમયના સદ્ર અમચ-દારો લાય અને કરતા માટે નામીયા હતા.

સામ્રાજ્યનો મુખ્ય સદ્ર સદ્ર-હિમ્-સદુર, સદ્ર-ઈ-જહાન અથવા તો લોકોમાં સદ્ર-ઈ-કુલ તરીકે ઓળખીતો હતો તે ઉપરાંત દરેક પ્રાંતમાં ગ્દાનિક સદ્ર પણ હતો. બ્યવહારમાં સદ્ર સર્વજ્ઞ રીતે દીવાની ન્યાયાધીશ હતો, પણ તે બધા દીવાની મુકદ્દમા ચલાવતો નહોતો. કાઝી અને સદ્રની જગ્યાએ માટે મળી શકે તો ઊંચો અરજી વિદ્વતાવાળા અને પ્રતિષ્ઠિત મદાયરજુવાળા પુરખો પસંદ કરનામાં આવતા હતા.

જ્યારે મુખ્ય સદ્ર પ્રાંતિક મદ્રોને તેમના હોદ્દાની જગ્યાએ મોકલતો, ત્યારે તેમના પ્રાંતોમાંના નક્કરી જમીનના ખાતેદારો અને રોજિંદાં ભરથા જેમને અપનાં હોય તેવા માણસોની યાદીઓ તેને પૂરી પાડવાની હતી. વળી મસીદના મુન્નવરો, અઈમદારો રોજિંદારો, વિદ્યાર્થીઓ અને વર્ષોગન મેળવનારા ળાળ માણસો મરથ પામે અથવા પલાયન થઈ જાય તો શું કરવું તે મનથી બાદશાહના ધારા ધોરણોની નકલો આપતો હતો અને સાહી દુકમ પ્રમાણે વર્તવાની મુયના કરતો હતો.

:૭:

મુહતાસિખ

મુસ્લિમ કાયદા પ્રમાણે મુહતાસિખ એટલે જનહર સદાચારનો નિરીક્ષક નીમવાની જાદશાહની ફરજ હતી. તેનું કામ ધર્મના ધોરણ અનુસાર લોકોનું જીવન ઘડવાનું હતું. વળી પયગમ્બરની આજ્ઞાઓ અને નિષેધો (અમ્ર વ નિહિ)—જેવા કે મઘ અને મઘાર્ક, લાંગ અને બીજાં માદક પીણાં, જુગાર અને બીજાં અસહચારનાં કાર્યો—નો અમલ કરાવવાની તેની ફરજ હતી. સૂકા માદક પદાર્થોની બંધી નહોતી અને અશીષ અને ગાંજની છૂટ હતી એમ માલૂમ પડે છે. નારિતક વિચારો, પયગમ્બરની જદ્દઓઈ, પાચ વખતની નમાઝમાં જોદરકારી અને રમજાનના ઉપવાસો ન પાળવા—તે જાળતો પણ તેના અધિકારમાં હતી. તે મૈનિકોની ટુકડી માથે રમતાઓ ઉપર જઈને પીકોને, દાઢ ગાળવાની ભઠ્ઠીઓને અને જુગારના અખાડાઓને જ્યાં જુએ ત્યાં તોડી પાડતો અને લૂટી લેતો, લાગનાં વામણો અને તાવડા ભાગી નાખતો અને મુસલમાન પ્રજાઓ પાસે ધાર્મિક વિધિઓ સંપત રીતે પગાવતો. કેટલીક વખત તેના રમાલાના માણુઓને હિંમતવાળા દુરાચારીઓની સાથે મારામારી પણ થતી. ઓંગ્રેજોના મનપમા નવાં બધાયેલા હિંદુ મંદિરોને તોડી પાડવાની ફરજ પણ આ અમલદારને ગાથે હતી.

નવા નિગાયેલા મુહતાસિખને તેની ફરજે સંબંધી નીચેની સૂચનાઓ આપવામાં આવતી —

‘જે મુસલમાનો સાચા ધર્મ અને મુમલમાની સનાતન અથવા વિધિઓ મંબધી નિયમો ન જાણતા હોય તેમને એ જાળતો મંબધી સૂચનાઓ આપવી. જો તેઓ તેમ વર્તવાની અશક્તિ જણાવે તો તેમને ધમકાવવા કે સિક્ષા કરવી.

અનરોમાં અને મહોજાઓમાં ઘાસઘોરણો અને રીતરિવાજોની

નિરૂદ્ધ જાતને મળેલાનો ભાગ બધાકેયો છે કે નહિ અથવા રંગો રાક્યો છે કે નહિ અથવા તો બધા કરતાં ઝૂના ઉપર કચરા નાખ્યા છે કે નહિ, અથવા તો જાણે વ્યવહાર માટેનો ગજારની જમીનો પ્રાંત ભાગ દબારીને ત્યાં દુનન કરી છે કે નહિ તેની તપાસ કરી, એવી બાબતોમાં તમારે નિયમોના ભગને દૂર કરવાનું મહેલું

‘શહેરોની બહાર માદક પીણાના વેચાણની અથવા તનાયદો (વેચાણો)ના રહેણાણની પરવાનગી આપવી નહિ, કારણ કે તે પવિત્ર કાયદાથી વિરુદ્ધ છે

‘કુરાનની આગ્રાઓનો ભગ કરે તેમને મારી ગિખામણ અને એનમણી આપવી પહેલાં નખતાર કરવી નહિ, કારણ કે તેઓ કન્યા તમાગ માર્ગમાં અવ્યણ ઊભી કરે પહેલાં આ લોકોના આગેનાનો ઉપર મૂચના મોકનની અને જો તેઓ તેના ઉપર ધ્યાન ન આપે તો તેમની દક્ષિણ હાકમ તરફ મોકનની’

૮

માહિતીનાં સાધનો

મુધન રાજ્યવહીવટના તત્ત્વ ॥ માહિતી મગધી જે અમન માધનો આપણી પાસે છે તેનું દરેક નર્ણન શ્રીશુ અને સમીપા કરીશ તેમાનું સૌથી વધારે જાણીતું અને અગ્રેજી જાણા જાણુ ॥ નાયક મટેનાર્થથી મેગની શરૂ તે સાધન અગુન કુત્તન કૃત અગન-ઈ-ગન કરી છે, તેનું ભારાન્તર બ્લોન્નેન અને જોરેટ તથા ભાગમાં મુકું છે આ મથ પાળાની બધી શાહી પુસ્તિકાઓનો પૂર્વગામી અંગે આદર્શ હોવા છતાં, તેની અદર ઘણા દોષો કે એના પ્રમાણના હિતમાના મથોમાં તે પહેલો હતો અંગે જે મગધે નવો મુધન રાજ્યવહીવટ અધી જામેરો હતો તે વખતે લખાયો હતો આથી લાગ્યા સમયથી ગ્રથપામેના રાજ્યમાં અનુભવી અમનનારો શ કરતા હતા તે વિગે નહિ, પણ કોઈ અમનનારે

‘એતીની મોસમના અતે મૂળ કાચી નોધો ઉપરથી આગિયોએ જળન્દસ્તીથી કરેલી ઉધરાત અને ખાચકી નક્કી કરી અને તેમના હિસાબમાં શાહી ખજાનાનું જે લેણું પડતું હોય તે વસૂલ કરવું. દુષ્ટ અને અપ્રામાણિક આગિયો મંથવી સરકાર (એટલે કે મુખ્ય દીવાન)ને હેવાલ મોકલવો, જેથી કરીને તેમની જગ્યાએ માગ માણમેા નીમી શકાય.

‘જો કોઈ આગિયે ઘણા વર્ષોની મહેસૂલ ઉતરાવવી બાકી રાખી હોય, તો પાચ ટકાનું વ્યાજ ચઢાવીને અનુકૂળ હોનાથી ગામડાઓ પાસેથી બાકી વસૂલ કરવી

‘પાઠવા વૉ સરકારે ધીરેથી તમાવીની રકમ ચાલુ વર્ષની પહેલી મોસમમાં ઉતરાવવી જો લોકો આપે નહિ, તો સરકારે દીવાન અને અમીનને તે રકમ ભરી દેવાની ફરજ પાડવી.

‘હતૂર પ્રમાણે તમારા ખાતાના કાગળો શાહી દફતરખાતામાં મોકલી આપના.’

:૪:

ફોજદાર અને તેનું કામકાજ

મુમેલ જળવવામાં અને સામાન્ય કારોબારી કામ કરવામાં ફોજદારો સૂબેદારોના મદદનીશો હતા. પ્રાતના જે વિભાગો પૂરતી રીતે મુધરેવા હોય અથવા તેમાં પૂરતી મખ્યાના જમીનદારો કે મહેસૂલના મોટા માધનો હોય અને તેમાં મોટા ગામો હોય, તે પ્રાતના મોટા વિભાગો પાડી આ અમલદારોના તામામાં સોંપવામાં આવતા. આ પ્રમાણે ગિહાગના સૂબામાં (પ્રાત) (૧) પચમાઉ, (૨) દરભગા અથવા નિરહુત અને (૩) હાજીપુરની ફોજદારીઓ હતી. સત્તરમાં મૈકાના કારમી ખતપત્રોમાં મૂગીર અને લાવલપુરમાં ફોજદારોના મધક હોવાનો કોઈ ખામ ઉલ્લેખ મારા જ્ઞેવામાં આવ્યો નથી

બગાવામાં દુધલી, જેમોન, મોદલી, મિંદટ, મેડિનોધુ અને કદાચ મોન્નાટ એ ફેબ્રુઆરી સિવાયો દના

ત્યાં નવો ફેબ્રુઆરી નીમવામાં આવેલો, ત્યાં તેની નીતિ અને વર્નન મંગલી નીચેનો ઉપદેશ આપવામાં આવેલો.

‘મિષાઇએની માથેના વહેરામાં ફેબ્રુઆરી જાદાદુર અને વિનથી થવું તેજીએ તેજી પોતાના દમિયારજીવ ખિન્નતગાગેમાં મશહૂર બહાદૂરીમાં અને હાંસા ખાનદાનના માણુએની જ ભરતી કરી.’

‘જેવા તમે નમારી નોકરી માથે પહેલો કે તમ જ, જે મ્યાનિક પાઠવા વહીવટથી માલિનમાં હોય તેમને ખોળી દાખા (દાખવા તરીકે, કાનૂનમાં અને જીમ્ના), તેમના હૃદય છતી લેરા અને તેમની પામથી જાણી લેવું કે તમારા સિવાયમાં રાખેલા લશ્કરનો કયો ભાગ મરદાગની નમજાર્ધનો વાજ લે તેના વચબવામાં છે અને કાયદા વિરુદ્ધ વર્તેલા જમીનદારોની માથે કોણ મેલુ છૂંદી રીતે મળી ગયું છે.

‘વળી, કયા કયા મ્યાનિક જમીનદારો નિયમિત રીતે મહેમૂન ભરતા હતા અને કોણ મેલુ તમાગ પહેલાના ફેબ્રુઆરીના વખતમાં વિરોધ બતાવતા હતા તે જાણી લેવું જે જમીનદારો કુદરતી રીતે તાણે થવાનું વચબુ ન બતાવતા હોય, તેમના પ્રત્યે પહેલા તો માગે આવ ગળવો, અને તેઓ જે તેના જવાબમાં તાબેદારી ન બતાવે તો, તેમને મળ કરી જે આવા જમીનદારને શિક્ષત આપવા માટે તમારુ લશ્કર પૂરતુ ન હોય તો, તેના શત્રુઓને તેની વિરુદ્ધમાં હુસ્કેગવા, તેના વિરોધીને એ જમીનદારની જમીન આપની, અને બહોળાને મોજાર્ધથી કચરી નાખવાને તેના વિરોધીના લશ્કરની કુમકમાં તમારુ લશ્કર પણ મોકલવું

‘શાહી દગ્ગાગના કોઈ વિશ્વાસુ કાઠકુનની સમથે તમાગ પત્ર વ્યવહારની મેદવણ કરવી અને આ પ્રમાણે ખગર પૂરી પાડવાના આધારે તમારી જાણનો તે દગ્ગારમાં (એટલે મુખ્ય દીવાનને) માદો કરે એમ વ્યવસ્થા કરી

‘ગ્રાનિક વાક્ય-નરીમ, સવાનીહનિગાર અને હલકારાઓને (સગકારી ખાતરપત્રીઓ અને યનસૂસો) રાજી રાખવા સાથી જે તેઓ બનાવના અહેવાલો તમને લાભ મળે તેવી રીતે વખી મોકલે.

‘(તમારે જાહેરાતની જગ્યાએ જવું પડે ત્યારે) અપળતાથી યુદ્ધમાં હિતરી શકે એટલા માટે લડાઈના જખા હથિયારોનો મહાવરો તમારે ચાલુ રાખવો અને શિકાર ખેતવાની અને ઘોડેસવારીની ટેવ પાડવી.’

ફોજદારની નિમણૂકની સનદમાં તેની ફરજોનું નીચે પ્રમાણે મંપૂર્ણ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે .

‘સખના સારામાં સારા માધન તરીકે કાયદા વિરુદ્ધના માણસો ના અને બંડખોર સરફારોના કિંવા તોડી પાડવા મહેસૂલ ભરનાર માણસોના રક્ષણ માટે રસ્તાઓને સલામત રાખવા. મહેસૂલ વસૂલ કરવાને વખતે જાગીરદારોના મુખારતાઓ અને ફારીઓ(ખાતસા જમીનના ઉધગતદારો)ને લશ્કરી મદદ આપવી’

‘બદ્દકો બનાવવાની હુદારોને મના કરવી જે ચાખુદારોને તમે નીમો, તેમને તેમના હોદ્દા પૂરા મબાળાને, લાગેલી કાયદેમર માલિકીની મિલકત ન પડાની લવાને અને મના કરેલા વેરા(આસ્વામ્) ન ઉપગ્રવવાને તાકીદ કરવી.’

‘ત્યાંસુધી જાગીરદારનો મુખારતો અથવા ખાતસા જમીનનો આમિય લશ્કરગી મદદ માટે લેખી માગણી કરે નહિ, ત્યાંસુધી તમારી હકૂમતના કોઈ ગામ ઉપર અદાર્થ લઈ જવી નહિ તમે આવી માગણી મળ્યા પછી, ગામના જે આગેવાનો તોફાનના મૂળ હોય તેમને અમળીને સુધારાનો પ્રયત્ન કરી જોવો, જેથી કરીને તેમની તોફાની અને બિનકાયદામરની ચાવ માટે તેઓ પસ્તાવો કરે અને મહેસૂલ ભરવાને અને મુવેદશાતિથી ખેતી કરવાને પ્રેરાય જે તેઓ સુધરે તો આમિય પામે કગરનું ખત કગરી જવું જે સુધગવાની વા પાડે તો આમના કુટ્ટ માણસોને મજા કરી, પરનું ખેડનોને

ગાડવા નહિ'. 'રગ્તાઓનું ગદાણ કરવું, જગત કપાડી નાખવા, અને કાપડા વિરહના ધિ'વાઓ તોડી પાડવા'

'ટૂકામાં ફાજદાર, તેના નામ પ્રમાણે, નાના બગેરો દાણો દેવાને, લૂટારુ ટોળીઓને વિખેરી નાખવાને કે પકડવાને, જગરજગતીના ગુના મમાવવાને અને મહેમુલી અધિકારીઓ, ફાજદારી ન્યાયાધીશો અને જાહેર નીતિરક્ષકોના સામેના તોફાન વિરહ, જીવંત નથી બતાવવાને દેશમાં રાખવામાં આવેલા લશ્કરનો તે માન એકસો જ મગદાર હતો (તેના કાર્યો અર્ધન બા ૨, ૫ ૪૦-૪૧માં ટૂકામાં જણાવ્યા છે)

•૫•

કોટવાલ અને તેની ફરજો

જાહેર શાન્તિના સમઘમાં આપણે અહીં કોટવાલ અને તેની ફરજોની યોગ્ય રીતે ચર્ચા કરીશું તે સહેરના પોલિસદળનો ઉપરી હોવાથી તેને ખામ કરીને નગર-અધિકારી મણી શકાય

જે મહારના કાર્યોમાં નિયમોનું પાલન કરતો હોય અને આતંકમાં ધ્રુવરથી બીના હોય તેને આદર્શ કોટવાલ તરીકે વર્ણવવામાં આવે છે જ્યારે બાદશાહ કે ખાત હોય તો સૂનેદાર ન્યાયમલામાં નિરાજતો હોય કે જાહેર મુનાકાતનો દરખાસ જરૂર હોય, ત્યારે તેણે હાજરી આપવી જોઈએ પોતાની જગ્યાનો હવાલો ભેટી નખતે તેણે જાતપાસથી ખાતરી કરવી જોઈએ કે તે હાથ નીચેના ઘોડેસવાર અને પાયદળ લશ્કરની મજબૂત મુદ્દર થવા પ્રમાણે છે કે નહિ અને તેમનો સરજમ, હથિયાર અને જીંને સરસામાન-સાળિયા, બેડીઓ અને તીરના ભાથા— (૧ જાહેરના) વગેરેની સખ્યા નોંધવડી પ્રમાણે બગેરો છે કે નહિ તેણે કેમખાનાની અંદરના માણસોની મજબૂત ગણી જોવી અને તેમના ગુનાની કેદિયતોની ચોક્કસી કરવી પડી જે દેહીઓને તે નિર્દોષ ગણતો હોય તેમનો અહેવાલ ઉપરી અધિકારી તરફ લખી મોકલવો અને

તેમની મુક્તિ મેળવી જે અપરાધી માણસો પૈમા આખી શકે તેમ હોય તેમની પાસેથી ચોગ્ય દડ લઈ તેમને છૂટા કરવાના હુકમો તેણે મેળવવા બેઠાએ દમડી વિનાના કેદીઓની બાગતમા અહેરાય લખી મોકલવો અને હુકમ પ્રમાણે વર્તવું જેઓ કેદમા ગળવા લાયક હોય તેમની હકીકતોનું નિવેદન ન્યાયાધિકારીઓ તરફ મોકલવું અને તેમની મહી સાથેના હુકમોનો અમલ કાઢવાયે કરવો જોઈએ. જેઓ દેહાત-દડને લાયક હોય, તેમની વેખી હકીકત તપાસના દિવસે ન્યાયાધીશને સાદર કરી અને દેહાતદડનો હુકમ કાઢીની મહી સાથેનો મેળનીને તેનો અમલ કરવો.

ચોકિયાતો અને ઝાડુ કાઢનારાઓને ભેગા કરીને તેમની પાસેથી મુચરકા લખાની લેવા કે અમે મહોલ્યાઓમા બનતા બનાવો કઈ પણ હકીકત દખાવી રાખ્યા મિત્રાય કે અતિશયોક્તિ કર્યા મિત્રાય આપને નિવેદન કરીશું તેણે દરેક જિલ્લા માટે છૂપી બાતમી આપનાને અકેક પ્યાદા સિપાઇને નીમવો, જેથી કરીને આ બને સાધનો મારફતે આવતા અહેવાલોનો મુકાબલો કરીને તે સાચી હકીકત જાણી શકે અને ચોગ્ય અમલ કરી શકે.

ઈન્સાફ બરોબર આપવો, જેથી કરીને કોઈ બાગતની મત્યતાનો નિર્ણય કરવામા લોખે તમારી કાઝીની સાથે તુલના કરી શકે શહેરના જાહેર માર્ગો ઉપર સૂર્યામતથી નવ વાગ્યા સુધી અને નવથી સૂર્યોદય સુધી રાહદારીઓની તપાસ રાખવાને અને જેઓને ચોર કે દુષ્ટ માણસો ધારવામા આવે તેમને પકડીને તમારી પાસે જૂનૂ કરવાને ચોકિયાત તરીકે ખગરદાર માણસોને જોડવવા જોઈએ.

વેચાણ અને ખરીદીના ગ્યજોએ અને જમા ધણા લોકો ટાળે મગતા હોય તેવી તમાસાની જગ્યાઓએ ખીસાકાતરૂ અને ઉગાઉગીરોને પકડવાને અને તમારી પાસે સગવડ માટે લાવનાને માટે ચોકીદારો જોડવવા.

વેચનાઓ, નર્તકીઓ, કવાયો અને માદક પદાર્થોના વેચનાગઓને

જોવાનીને તેમની પામે જામીનખતો વખાણી લેવા કે ને આમે મના કરવા કામો કરીશુ તો બાટલો દડ આપીશ ને તેઓ કરગનો ભગ કરે તો તેમનો દડ કરવો મધગને પહેરેગીંગે માથે ગોડા ઉપર બેઠીને ગહેની ચાટે જાગૃત્તે અને મલોનાઓમા લટાટ મારતી. ને મલોનાઓમા પહેલા તમે તમારા જન્મો મોક્ષ્યા હોય અને તેમને ચોટ લોકોના આડું જોગી કાઢ્યા હોય, ત્યાં તમારે વખતમર પહોચી જવું અને તેમની દરમખોગી મૂગમાથી જ દાણી દેવી.

એને ડેહીઓ નામી જાય, માટે તેમના ઉપર ધ્યાનપૂર્વક દેખરેખ રાખી નેહએ

અર્ધન-ધ્વિ-અકળગીમા પણ મેટવાગની કરગેનું મૂલમ વર્ણન કરેલું છે. પણ આ અમવદારે પાળવાના અકળરના દગ્તરોમાથી ધણીખરા તેના મનુષ્ય બાદ રદ કરવામા આવ્યા હતા; અને અર્ધનમાનેહ આખો ફરો અને તો મેટવાવને મારે આદર્મ જેવો, પણ ખરી દક્ષી કલનું પ્રતિનિધિ ન પાડનારો જણાય છે. અહીં મેટવાવ પામેથી નેટવી માગણી કરવામા આવી છે તે તો માત્ર મંપૂર્ણ મનુષ્ય જ પૂરી પાડી શકે. તેથી આ આધનની દુ દર્ધ કીમત મખતો નથી

(સુરોણી પ્રનામી) મનુક્રમી જનનિરીક્ષણથી મેટવાસના કામકાન વિશે કીમતી અહેવાલ પૂરો પાડે છે 'દારૂ માગવાનું બલ કરાવવાની તેની ફરજ છે મહેન્ગાં ઈર્ષ વેગમા ન મહે આયવા બાદસાદે મના કરેલુ મોટું કામ કરવામાં ન આવે તે તેણે જોવું જોઈએ ને જ્યાં જનાવો અને, તેની માદિતી તે મેળવે છે, જેથી તે પેતાનો અહેવાલ (બાદસાદ તરફ) મોકલી મકે આ હેતુને માટે આખા સુધત્ત સામાન્યમાં દનાલખો (ધર વાળનાર) તરીકે જાણીતા માખુઓ હોય છે. જા લોકોની ફરજ હોય ■ કે તેમણે દિવમમા જે વાર દરેક ધરમાં મારૂ કાઢવા જવું અને જે જનાવ અને તેની કોટવાવને ખજર આપવી..... ચોરો અને ગુનેગારોને પકડવાની પણ તેની ફરજ છે ને દારૂના દાય નીચે છે અને તેની તરફથી દુઃખો મેળવે છે

..... તેના તાબામાં પુષ્કળ ઘોડેમવારો અને મંખ્યાબંધ પાયદળ લશ્કર રહે છે. દરેક જિલ્લામાં એક મવાર અને વીસથી ત્રીસ પ્યાદા હોય છે અને તે રોન કર્યા કરે છે.' કાટવાળની મનદમાં જાગાવેલું હોય છે કે 'શહેરમાં ચોરી-ચખારી થાય નહિ, લોકોના મનમાંની સમાગતી રહે અને લોકો શાન્તિથી પોતાનો વેપારરોજગાર ચલાવે એનો તમારે ખંદોગમ્ન કરવાની જરૂર છે. ખાચડીના મુનાવાળા લોકોને તમારી મુન્મશી ઉપર કેદ કરવા કે છોડી દેવા નહિ, પણ કાઝીના હુકમ પ્રમાણે તમારે વર્તવાનું છે. જો શહેરમાં હોડી લંકારવાનો ધંધો ચાલુ હોય તો, હોડીનો કોઈવેગ ઉધરાવવો નહિ (કારણ કે તે વેરો બાદશાહ રૂંદ કર્યો હતો), અને ખારવાઓ વાજળી કરતા વધારે લાડું લે નહિ અને કાયદાનિરોધી માણસો કે જુદમગારો હોડીઓનો ઉપયોગ કરી નદીપાર કરે નહિ તેની તમારે કાળજી રાખવી.'

ગહર રસ્તા ઉપર કાટવાળની કચેરીના મામે એક અખૂતરો બાધેલો હતો, જેના ઉપર દરામખારોને ખડા રાખવામાં આવતા.

: ૬ :

ખખરપત્રીઓ

મધ્યમ્ય રાજ્યમત્તા જે સાધન દ્વારા દેશના સમાચાર મેળવતી તેના ચાર પ્રકાર હતા—(૧) વામ્બનાસ, (૨) સવાનિદ-નિગાર, (૩) ખુદિયા-નવીમ. આ ત્રણે લેખી આહવાયા મોકલતા અને (૪) હલકારાનો શબ્દાર્થ ગેપિયો થાય, પણ વ્યવહારુ અર્થ જસૂસ થતા હતા તે મોદાની ખખરો લાયતો, જેકે તેના તરફથી કાગળો મળવાના થોડાક ઉપેષો જોવામાં આવે છે ખન

વાકર્ધ-નવીમ (કોઈ વખત વાકર્ધ-નિગાર વખાલુ) અને મવાનિદ-નિગાર એ જોનો અર્થ એક જ હતો-ખનાવોનો વખનાર અથવા નપામનાર. અને વચ્ચેનો નામ એટલે જ બેદ દૂં મૂચવી શકુ કે વાકર્ધ

—નવીમ અનેમા વધારે નિયમિત અને જલ્દી હેવાન લખનાર હતો, ત્યારે મવાનિદ-નિગામ અમલની જાગતો ઉપર ખામ નીમિયો ખગર પડી હતો. પરંતુ અમલદારોની ફરતે વિગેની જે ફારમી હાથપ્રત મેં જોઈ છે, તે પ્રમાણે આ ખુલાસો જમ્મેમતો નથી. તેમ છતાં, આપુ તો જણાય છે કે વાર્ષિક-નવીમ નક્કીકરના વરસ ની માથે, દરેક પ્રાતમા અને મોટા સંદેરમા કાલમતો નિમાતો, ત્યારે સવાનિદ-નિગામ ખામ જમ્માઓએ અને ખામ સમરે નિગામો મમલ છે કે ખીન્ને અમલદારી પરેના ઉપર દાગ અને જલમૂમ રૂપે કામ કરતો હોય.

ત્યારે પ્રાનિદ હાકમ જલ્દી દ-ગામ અગતો, ત્યારે વાર્ષિક-નવીમ હાજર રહેતો અને જનાવોની ત્યા ને ત્યા નોંધ કરતો. આ ખજ-પત્રોના કામજની હકીમના જાદગાદને મોખવા પરેવા મૂખેદાને અથવા તો નક્કીકર હોય તો, વરસના મરદા ને જણાવવામા આવતી મવાનિદ-નિગાર પણ એમ મતો કે કેમ તે આપણે જણના નથી.

હાથપ્રતમા એમ જણાવેલું છે કે દર અવાજિને જનાવો ૥ જાગેવામ મોખવા અને મવાનિદ-નિગારે મહિનાગા આઠ વખત મોખવા ભાગા ઉપરથી જણાય છે કે પાછગના અમલદારે જ આ સૂના (પ્રાન)-ની હકીમતના નાદેવાલો મોખવાના હતા, ત્યારે પદવાએ અમુક મથળ મનધાજ મોખવા ૥ હતા, પણ આ અભિપ્રાય પ્રમાણજૂન નથી.

ધણા પ્રતો અને નાના વરસેલી જાગતમા જમ્મી અને વાર્ષિક-નવીમના હોદ્દા એક જ ઈસમ ધાન્ય મતો.

ખુશિયા-નવીમ અથવા 'મુમ લેખક' જન્મ મુમ પ્રતિનિધિ હતો તે મવાનિદ અધિકારીએને જણાવ્યા મિત્રાજ ખાનમી ને જનાવોના અહેવાન લખી મોખ્યતો અને ધડી વખત તો મવાનિદ આધમનીઆ તેનું નામ પણ જણના નહિ. આ મુમ ખજ-પત્રોએ જમા તેમો મજા જેવા લાગના અને ૬ ધાર ૫ કે એ દારો કેવાક અનિધ નામ્યોમા હજી પણ ચાલુ છે.

આ ખજ-પત્રો (અને હવમ-નાના મુખધમા મેળાના મરદા)

ડાકચોકીના દારોગા તરફ મોકલવામાં આવતા અને તે ખોટા સિવાય બાદશાહ રૂબરૂ રજૂ કરવાને વઝીરને આપતો. આ ચાર પ્રકારના અખબાર-નવીમોનો હિપરી અને રક્ષક આ દારોગો હતો અને તેના હુકમ પ્રમાણે તેમને ચાલવું પડતું.

ધણી વખત કોઈ મિત્રશ્રુ સૂબેદાર તેના વિરુદ્ધ થયેલા અહેવાલને લીધે મ્યાનિક ખજરપત્રીનું જાહેરમાં અપમાન કર્યો અગર તેને માર મારતો, ત્યારે તે પોતાના હાથનીએના અમલદારની તરફદારી કરતો અને ફોપિન સૂબેદારને શિક્ષા કરાવતો.

ખજરખાતાનો હિપરી ઔરંગઝેબના રાજ્યમાં ધણી બાગવગ ધરાવતો અને નિશ્વાસપાત્ર ગણાતો, ઔરંગઝેબ જલસમેલને પોતાનાં નેત્ર અને કર્ણના જેવા ગણતો એના રમુજ દષ્ટાન્તો અલકામ-અ આલમગિરિ-મા આપેલાં છે, જેનું મેં અંગ્રેજીમાં *Anecdotes of Aurangzeb* એ નામથી બાબાન્તર કર્યું છે.

હાથપોથીમા નવા નિમાગેલા વાકફ-નરીસને આ પ્રમાણે નિપુણ શિક્ષા આપવામાં આવે છે :

‘ખરી હકીકતનો જ અહેવાલ મોકલવો, નહિ તો બાદશાહ જે પીગ સાધન મારફતે હકીકત જાણશે, તો તમને મજા કરશે’ તમાર કામ નાબુક છે; અને પક્ષની તમારે સેવા કરવાની છે.

‘સાપ મરે નહિ અને લાડી ભાગે નહિ’ એવી જાતનું જીંકું ડહાપણ અને વિચારો રાખવા જોઈએ. મોટા અમલદારોના જિલ્લા-ઓમાં મના કરેલા કામ થાય છે. જે તમે તેનો સાચો અહેવાલ લખી મોકલશો તો અમલદારોની નાવેશી થશે. તમે તે નહિ લખી મોકલો તો, તમારી ખરાબી થશે. તેથી તમારા જિલ્લાના અગીરને કહેવું કે ‘તમારા જિલ્લામાં મના કરેલા કામ થાય છે તેને અટકાવો, જે તે ઉદ્ધત જવાળ આપે તો તમારે એવા દુષ્કૃત્યા જતા-સીને જિલ્લાના કોટવાલને ધમકી આપવી. પત્રી જિલ્લાના અમીરના ધ્યાનમાં એ વાત લીતરશે એ જિલ્લામાંથી દુષ્કૃત્ય દૂર ન થાય, તોપણ જે કોઈ

એનો અહેવાલ બાદશાદને મોઢેલે તો તમે તમારો જવાબ મહેવાળી
કરી શકો કે મેં તો જિજ્ઞાસા બાંધીને ખર્ચ આપી હતી અને મેટ-
વાણને યજ્ઞ સૂચના કરી હતી

‘હરેક બાગનમા આગી વાત લખવી, યજ્ઞ અમીરોને નારાજ
હોવાથી દૂર રહેવું! તમારા નિવેદનોની અભાગપૂર્વક ચોક્કસી કર્યા
પછી વખત

‘લાંઠાએ બાંધાડિયામાં એક વખત, મવાનિર્દે એ વખત અને
દલકારાએ આખલા એક વખત (મદિનામા) મોંઘવા અને નાજિમ
અને દીવાનના ખરીતા જૂઝળાઓમાં ધારોને ગદિનામા એ વખત
મોંઘવા તે ઉપનામ નામની ગામનો તરત જ મોકલવી’

પ્રકરણ ૫

:૧:

જમીનવેરા

જૂના વખતથી વેરા લગનાર અને વેરા લેનાર એ બંને વચ્ચે આજુબાજુ આવતુ ગાડુ વેર જોઈને દિંદા દત્તિદાસના મુક્કમ અભાસીને ધાણ જ આશ્ચર્ય થાય છે. દિંદુમ્તાનમાં આવેલા મુરોપના મુમાદરોએ નિરીક્ષણ કર્યું છે કે ટ્રેડ રીતમગ્નો વેરા ભરવાને પણ નારાજ હતી અને તેની પામેથી રાજ્યનું લેણું વસૂલ કરવાને બાગનો ઉપયોગ કરવો પડતો બીજી બાજુએ, મન્દૂત માહિત્યમાં, તેમ જ ફારમી દરગારી મજબૂરોમાં, રાજપુરમાં—મહેમૂવી અમલદારો અને દરબારીઓ—કેવી રીતે ખેડતો ઉપર જીનમ કરતા તે વાચીએ છીએ અને બંને યુગોના વખાણોમાં આવા લોહીચૂમણિયાઓથી મેનનું રાજ્યએ રક્ષણ કરવું એમ જાણાવેલું છે મદસૂલ ન લગવાની આનાકાની કરવાની ટેનું એક કારણ એ હતું કે મદસૂલના બદલામાં તેમને રાજ્ય તરફથી કંઈ લાભ મળતો નહિ, પણ મુખ્ય કારણ તો રાજ્યની અધિગતા હતી જે આગળ મમળવ્યું છે કે મુધવાઈ રાજ્ય દિંદા કંઈ પણ મામાજિક પ્રતિષ્ઠા કરતું નહિ, પરંતુ માત્ર બદારના હુમલા કરનારથી અને અદરના બાગવાખોરોથી દેશનું રક્ષણ કંવાનો તેનો હેતુ હતો. સદિય બચાવનું આ કામ પણ ઘણી વખત ખરાબ રીતે કરવામાં આવતું, અને ચોરવટાગ મામે ગામડાઓની ચોક્કીનું કામ ગામની મઠ્યા કરતી, કે જેને મહેમૂનમાંથી કંઈ બદલો મળતો નહિ આ પ્રમાણે મજબૂત ખેડૂતની મહેનતના ફળનો મારો જેવો ભાગ મેળવે. તેના બદલામાં રાયતને કંઈ દેખીતો લાભ મળતો નહિ.

બીજી, રાજવસના પવન એટલા બધા વારવાર થતા, એક જ

વશની અંદરઅંદર પણ વારસાના વિચારો અપવાદરૂપે નહિ પણ નિયમ તરીકે એટલા બધા ચાલુ ગહેતા, અને પડોશના રાજ્યો ઉપર ચડાઈઓ કરી (મસ્દૂતમા 'દિવિજય', કારસીમા 'મુલકમીરી') એ હિંદુ ગાળઓ અને મુસ્લિમ સુવતાનો બને પોતાની એટલી બધી મામાન્ય કરતા ગણતા કે હિંદમાંના ખેડૂતને મહેસૂલ ભગવાની ઇચ્છા હોય તોપણ મને ભરણ તેની તેને અમજ પડતી નહોતી એમા જેવાર ભગવા પડે તેવા કામચુથી કુદગતી રીતે જ દૂર રહેવાની તેની ઇચ્છા હતી. કઈ માર પડે તો તે મહી લવાના જોખમે પણ થોડા મહિના કે વર્ષો સુધી રાહ જોવી અને ક્યો પણ ગજગાદી ઉપર હદ રીતે ગ્યાપિત થાય છે તે જોવા પછી મહેસૂલ ભગ્નુ તે વધારે કડાપણભરેણુ જ એમ જાણવામા આવતુ. પરંતુ જાટની બધી બાળી દીન પડી આ પ્રમાણે ચડેલા મહેસૂલની જાણી કોઈ કાળે ભરી શકતી નહિ, માન્ય કે અનાજના અધનોનો ધણે જાગ પોતાના જોરાકમ વપરાઈ જતો, અને બાકીનો જાગ દેશની અગિયર હાવતને લીધે છૂટાઈ જતો.

રાજ્યકીય ગિનમલામતી અને બાગવાના ધણા સૈકાઓ પસાર થવાને લીધે વીંમમી મહીના હિંદના ખેડૂતના મનમા પણ એવી છાંડી અને કાંટપનિક માન્યતાઓ ઘર ધાત્યુ છે કે વાગમા માટેના વિચારો તદ્દન કુદરતી છે અને જ્યારે જ્યારે રાજ્ય સુદમા મર્મપણુ ગયે મહેસૂલાયુ હોય, ત્યારે કાલ્યા ખેડૂને મહેસૂલ ભરતા પડેલા જેવાર વિચાર કરવો જોઈએ.

જર્મની મામેના છેલ્લા મહાધિઅદ વખતે ચિત્તેમગના ખામ મહાત્તોની ધણી રેયને વિધોટી ભગવાની આનાકાની કરી હતી અને ટાપુડા કસેડગને ક્યુ હતું કે, 'જો કેમર અલો આવે તો તે આમારી પામે કરીને વિધોટી નહિ માગે' માટેજ, અમને જેવડી વિધોગીયા બચાવો.'

માતમા એકવર્ડ મળના મળ વખતે દૂં હિન્દુ અંગાયાના એક મામડામા હતો, તેમના વાગમદાર રાજના મારીએ એવાના સમાચાર

માંભળીને રથાનિક રૈયતે મને પહેલો જ પ્રશ્ન એ પૂછ્યો હતો કે, ‘શું તેમના પિતાદાઓ તેમના રાજ્યાધિકાર વિશે તકરાર ઉઠાવતા નથી?’ આપણા ગામડાંના લોકોમાં અંધેર અને જીવનના જે યુગો ગયા તેને લીધે આવી પરંપરાગત માન્યતા ઘર ધાલીને એસે તે આપણે કશી શકીએ છીએ.

: ૨ :

ખેડૂતની પાસે હંમેશાં મહેસૂલ બાકી રહેતી

આથી મહેસૂલની વસૂલાત રૈયત અને સરકાર વચ્ચે હંમેશાં માસતા ઝગડાનું પરિણામ હતું અને બાકી ભાગ્યે જ પૂરેપૂરી વસૂલ થતી. અને આ વિષયકનું ત્યાર પછીનું બીજું પરિણામ એ આવતું કે સરકારી વસૂલાતદારો હંમેશ રહેનારી બાકીને નામે ખેડૂતોનો માડમાંડ નિર્વાહ થાય એટલું રાખીને બાકીનું બધું તેની પાસેથી ખૂંચવી લેતા. તેથી હિંદુસ્તાનના ધણાખરા ભાગોમાં રૈયતની સ્થિતિ, પંદરમા લૂંટના રાજ્યના ફ્રેંચ ખેડૂતો અન્યાયી વેરો ભરવામાં છટકબારી ખોળતા અને આપલેડના ખેડૂતો હંમેશાં તેમના જમીનદારોના દેવાદાર રહેતા હતા, તેમના જેવી હતી.

પરંતુ આટલો તકાવત હતો કે બ્રિટિશ મમય પહેલાંના કાળમાં વિધેાટી ન ભરાય તો તેમની જમીન પડાવી લેવામાં આવતી નહિ અને ખેડૂતો જૂએ મરતા નહિ. (સિવાય કે દુકાળના વખતમાં, જ્યારે વધારે દુશ્વર પ્રદેશોની સાથે વહેવારના સાધનો હતા નહિ.) પ્રાર્થાન યુગમાં અને મધ્ય યુગમાં ખેડૂત પાસે જમીનના કળજે કાચમ રાખવામાં આવતો અને નિર્વાહપરતી ખોરાકી તેમના ઘરમાં સિલકમાં રહેતી. (અધો પાક નિષ્ફળ જાય તો જીવી વાત.) મહેસૂલ ભરવાની ભાગ્યદાઈની જૂની પદ્ધતિથી તેને લાભ હતો, શાથી જે વર્ષના ખરેખરા પાકના આધારે રાજભાગ આપવાનો હતો, જ્યારે અત્યારની રીકડ ભરવાની

પદ્ધતિ (કે જેમાં જુદાજુદા વર્ગના ઉત્પન્નની માથે વિવેચીના દરને કર્મ મમદ નથી) તે વખતે પ્રચલિત નહોતી. તે મમદમાં સતત વિયદ અને અંધાધૂંધીને વાંધે જમીનદારને સત્તમજ્જ સૈનિક મેળવવાની મજૂર રહેતી, તેથી ખેડૂત ઉપર મમતા ગણવામાં આવતી અને તેને કીમતી ગણવામાં આવતો. ખેડૂતો મેળવવા માટેની જમીનદારે વચ્ચેની અડચણથી નિયમિત રીતે આનું રહેતી. વધારે મરીન ખેડૂતો આગવા માર્ગિકની જાકી માડી વાળવાની આશાએ અને નવા માલિકના તળે આગાદ થવાની ઉમેશથી માલિકનો બદલો કરતા હતા. માન આગીએ પચામ વર્ષ ઉપર ઉત્તર જગદાના ખેડૂતો આ પ્રમાણે વારવાર માલિકોપચરો કરતા તના ધણા દાખવા જોવામાં આવતા.

:૩:

અન્યસત્તાધીશે મના કરેલા ગેરકાયદાના વેરા

મહેસૂલ ભરવી મુવતરી રાખવી અથવા તે મમદગી ન ભરવી એ જાણત મેમથી રેયતનું વખણ અને દર ગ્રીએ કે પાંચમે વર્ષે તે માડી વાળવાની મલ્યની નિશ્ચયના તે મુધવાર્ધ મહેસૂલોખાતાના દરદના મૂળ હતા મહેસૂલી ખાતાના નાના અધિકારીઓના અને કેટલાક બાંદશાહોના પણ કોબને લીધે એ આપદના વધારે થતો હતો. વ્યારે હું આમુવાસુ અથવા તે અધિકાર નિરદનાં ઉધરાણાની યાદીની અર્થો કરીશ, ત્યારે તમે જોઈ શકો એ કોબની પામેથી જન્મથી તે મમતા સુધી અને મજલ પછી પણ પેમા કઠાવવાને મનુષ્યની અમતયજ મેધક જુદીએ કેવી જનના મંજાએ ખોળી કાઢ્યા હતા. આ બધા આસુવાસુ ખેડૂતો મીધા ભગતા નહિ; તેમાના કેટલાક નાના મેખારીઓ અને મોટા ખામના લોકોને પણ વાણ પડતા હતા. પણ આપના કોકોનો જડ મોટો ભાગ ખેડૂતોનો અને એ દરદથી અને

વેગાળની રાત્રી વગ્નુઓ જમીનમાંથી પેદા થતી હોવાથી, આત્માત્મો ધ્યાનપરો જોતે ખેડતો ઉપર જ દતો

આત્માત્મના મનધર્મા એટલું ઉગેરવાનું ન્યાયપુરુષ ને કે માન યાદશાહ અને વસુધાનદારો વચ્ચે એ મનધર્મા હમેશા રાત્નનીનિ માટે રપટ તકગર આત્મ રહેતી આ યાદશાહો હમેશા એના હૃદયે કાદતા કે મદ્યુની વસુધાતની યાગતમા ખેડતોના પ્રત્યે નરમાશ અને રહેગમિની જનારની, બધા આત્માત્મ રદ કરના અને બધા ગ્ધાનિક હુખો દૂર કરના, અને ગદ્યુની અમલદારો માત્ર જિવાઈ પૂરતુ ગળીને બધુ ચૂસી લે એના હતા એ જાદશાહ ગભીરતા પૂર્વક એવો હોરો બહાર પાડે કે કે બધા આત્માત્મો રદ કરનામા આવે છ અને બધા અમલદારોએ—આત્મારના અને ભવિષ્યની—આ સૂચનાઓનો અમન કરવો પણ એના એ આત્માત્મો ફરીને પાછા આત્મ ધાય છે અને તે યાદશાહના વાગ્મદારને ફરી પાછા રદ કરવા ફરમાન કાઢવું પડે છે, પરંતુ તેનું પરિણામ પણ બરોગર પહેનાના જેવું જ આવે છે

રૂઝત પાસેથી કોઈ પણ જાતનું ઉધરાણું ન લેવું તે મર્ધંધી સુનય નભ્યના મર્વસત્તાધીશની રાત્નનાતિ તત્કાલીન ધૃતિહાસો અને કાગળપત્રો ઉપરથી જાણાઈ આવે છે અને તે ખરેખરી યાગત હતી અને માન લાવી દગ્ધા નહોતી તે માખિત કરી શકાય એમ છે શાહજહાન અને ઔગ્ગએમ ૥ રાત્નયોમા એના ધણા દાખલા ગોધાયા છે કે જેમા પ્રજાની ફરિયાદો યાદશાહના કાન સુધી પહોચતા ધણા દૂર અને કડક મદ્યુની વસુધાનદારોને અને પ્રાતના સૂરોદારોને બરતરફ કરવામા અવ્યા હતા ઇન્ડિયા ઓફિસની ન ૩૭૮ની એ ફારસી દાયપ્રતના ૬૮મા પાને એક વિશિષ્ટ પ્રકારની હકીકત લખેલી છે તે ઉપરથી ખેડૂતવર્ગને ન્યાય આપવાની અને તેમના પ્રત્યેની ઉદારતા બતાવના ૥ શાહજહાનના ઉદારતાનો ચપટ દાખલો મળે છે અને તે ૬ અહીં વર્ણવી બતાવીશ

જ્ઞાન એમ છે કે એકદિવસ મહેસૂની ધનકો તથા જ્ઞાનતા શાદજ્ઞાનને એવું માલૂમ પડ્યું કે અમુક જામળી ચાતુ નર્મી જિપજમા પાછા વાં કરતા થોડાક દગ્ગર (દામ)નો વધારો આ પો છે તેણે એન્દમ મુખ્ય દીવાન સાદુદનાખાનને એ તદ્દાવતનો ખુનામા કરાને દગ્ગરમા જોનારાનો દુકમ કર્યો માદુદનાખાન તે વખતે મહેસૂની કાગજોનું દફતર છોડીને બેઠો હતો અને પોતાના ખાનાના કામકાજ ઉપર ગત અને દિવસ સતત ધ્યાન આપવાને લીધે તેની આંખે થેગતી હતી રાજદૂતો તેને એની એ ગિયતિમા બાદશાહની રજાકમા લઈ ગયા આકારણીમા થયેલા વધાગની બાગતમા બાદશાહે તેનો ખુવાસો પૂછ્યો મ્યાનિક તપાસમા એવું માનૂમ પડ્યું કે નદી સહજ પાછી હતી હતી અને તેથી ગમગાના ક્ષેત્રફળમા અને મગકારી જિપજમા વધારો થયો હતો જ્યારે બાદશાહે પૂછ્યું કે એ જમીન ખામસા છે કે નકરી (અધમિ) છે, ત્યારે વિશેષ તપાસ કરવામા આવી અને એમ માનૂમ પડ્યું કે તે નકરી જમીનના એક દુકાને આડીને હતી શાદજ્ઞાન ગુન્નામા બોલી જિહ્વો, 'એ જમીન ઉપરનું પાણી જનાથો, વિધવાઓ અને ગરીબોના વિનાયોથી સુમર્ધ ગયું છે, તે જમીન તેમને ખુદાઈ બક્ષિમ છે અને તમે તે નજ્યને દવાન લેવાની હિમત કરી છે' જો ખુદાના ઈન્શાનોની જિદ્દગી બચાવવાની હઠ્ઠાએ મને રોક્યો નહોત તો તે જુનમી ફોજદારને—એ મતાનના અવનાગને—(એ જમીનની મહેસૂલ ઉધરાવવાને માટે) મરદા માનવાને મેં દુકમ કર્યો હોત આવા અન્યાયી દુષ્ટ કૃત્યોથી બીજાઓ દૂર નહે એની ચેતવણી માટે એને જગતરશીની સજા હું પૂરતી મણ્ઠુ છું દગ્ગદાર ખેડોને વધારાની મહેસૂલ પાત્રી આપનાં તન્ન દુકમ નથી મોડો'.

આ દુચકો અક્ષરશઃ માનો હોય કે ન હોય, પરન્તુ પોતાની પ્રજા પ્રત્યેની શાદજ્ઞાનની રહેમદિલી વિશે વાનારરખુ અને સોદમનન્ય કેવું હતું તે આ ઉપરથી જણાય છે.

:૪:

નાના મહેસૂલી અમલદારો કુર અને ચૂસણિયા હતા

મુઘવાઈ હિંદના નાના અમલદારો સુધરી ન શકે તેના જગડેલા હતા, ન્યારે મોટામા મોટા અમલદારો એકંદર રીતે ન્યાયા અને નીતિકુશળ હતા, સિવાય કે કોઈકોઈ દીવાન કાગળ ઉપર મહેસૂલનો આકડો વધારી મૂકતો અને સૌથી મોટામા મોટો આકડો ભરનારને મહેસૂલની વસૂલાતનું કામ હગજીથી આપતો અને તેનું પરિણામ પાપમાવીમા આવતું આના દાખલા ઓરીખાનો સત્તરમી સદીનો ઇતિહાસ પૂરો પડે છે.

ઈસ ૧૬૬૨માં ઓરીસાના સુબેદારે લખ્યું હતું કે, ‘મહેસૂલની અન્યાયા અને કૂતાભરેલી આકારણીને લીધે અને નવા દીવાન મહમ્મદ હાશિમની વીગતો માટેની બેદરકારીને લીધે ખાસમા જમીનના મહાસો ઉત્તજડ થઈ ગયા છે અને તેમા અધેર ચાટ્યું છે. આ દીવાન આ રીતે કાગકાજ કરે છે-ન્યારે કોરીની જગ્યા કોઈ ઉમેદવાર સ્વીકારે છે, ત્યારે, પરગણાનું ખરેખરું ઉત્પન્ન કેટલું છે તે જાણવા પહંના દીવાન તેને તે પરગણાની આકારણીનો કાગળ પકડાવી દે છે અને ત્યાં મોકલી દે છે થોડા વખત પછી એ જગ્યા માટે ખીજે માણસ ખોળવામા આવે છે અને હાશિમખાન આ માણસ પાસેથી પૈમા લઈને તેની નિમજીક કરે છે અને પહેલા માણસ કરતા પણ મોટો આકડો ભરવાનું તેની પાસેથી વચન લે છે. થોડા વખત પછી જો કોઈ માણસ એના કરતા પણ મોટો આકડો ભરવાનું કબૂલ કરે તો તેને પરગણાના વસૂલદાર તરીકે મોકલવામા આવે છે’ . આ પ્રમાણે ખાને કોઈ જગ્યાએ જમણી અને કોઈ જગ્યાએ ત્રણગણી મહેસૂલ વધારી દીધી છે અને ખેડૂતો આપવાને લાચાર બનતા નાચી ગયા છે અને ગામડા જધા વેરાન બની ગયા છે’

આ માણસને થોડા વખત પછી જરતરફ કરવામા આવ્યો

હતો. જાદુશાદ, મુખ્યદીવાન અને મુએદાર પણ ખેડનો પ્રત્યેની વર્તણુકમાં ન્યાયી અને દયાળુ હશે, પરંતુ નાનો અમલદાર કે મહેસૂલી મદદનીશ યથા ઉપરનો માણસ હતો અને ખેડૂનો માથે સીધા મગધમાં તે જ આવતો, અને તેથી ફર બેઠેલા જાદુશાદ કે દીવાનની બધી મુશ્કેલી અને દયાળુ દરેરા કરનાં એ માણસની અપ્તાર્ક અને લોભની જ ખેડૂનો ઉપર અમરકાગક છાપ પડતી. આ દષ્ટીકત ચત્તરમી સદીમાં માર્કી રીતે જાણીતી હતી.

મદાન અને લસો દીવાન-મ-જાવા માદુશ્વાખાન હોતો કે જે દીવાન ખેડૂનોને ન્યાય ન આપે તે ખડિયો કલમ મામે મળીને બેઠેલા રાક્ષસ જેવો છે આ મુખાપિતની સ્વાર્થના ઝેરવા ઉપરથી જાણીએ કે કામીનો 'અ' અક્ષર દિદી જરૂરી કલમ જેવો છે અને 'ન' અક્ષર દેખી ખડિયાના આકારનો છે. 'દીવ' મજદૂનો નામ રાક્ષસ થાય છે અને તેથી દીવાન રાજદનું પૃથક્કરણ 'દીવ' અને 'અન' એટલે કલમ ખડિયો થઈ શકે.

ખડી રીતે યથાનિષ્ઠ અમલદારો અને મહેસૂલી મદદનીશોની જુરઆઈ તખ્ત-દ-નાકીમ (મયગમત)ના માધિયને પણ ભારે પડી ગઈ હતી અને રાજદનદાનના મરખુ પડી તબ્દ જ પચામ પ્રકારના આમુવાનો આપુ થઈ ગયેલા આપણે જોઈએ છીએ.

:૫:

મહેસૂલી અમલદારો નજરગણાં કેમ લેતા હતા ?

મુએદારથી માંડીને જમા અમલદારો જે નજરગણાં અને દકમાઈ ઉચ્ચતાના તે પૂર્વ અને પશ્ચિમ બેનના મધ્ય કાપનાં મોટામાં મોટાં દાખો હતાં મુધસ મસ્નનમાં આ દાખુ તબ્દ દાખોથી વધી મધુ દનુ-(૧) જાદુશાદ અને રાજદનદાઓને મોટા અમલદારો અને મોટા અમલદારોને નાના અધિકારીઓ નજરગણાં અપના. (૨) નાના

અધિકારીઓને માત્ર નામનો જ પગાર મળતો અને (૩) સોંકાનો તામેદાર અને ગિનકાગજવાળો ચલતા.

પ્રાચીન મમયની પ્રથા અને મામાનિક શિષ્ટતાના પ્રચલિત વિચારોને લીધે, તેમજ પોતાના ઉપરીઓને રાજ ગણી દુનિયાદારોના તાલ ઉદારવાના હેતુને લીધે, જાદશાહના જન્મદિન અને દરબારમાં હાજરી આપવાના પ્રસંગે વિરત અને મુશ્વત્તિ બેગે આપવાનું સૂએદારોને અનિવાર્ય થઈ પડ્યું હતું મુખ્ય દીવાનને પણ એવી ભેગ આપીને રાજ રાખવાનો હતો.

આ પ્રમાણે ઉપરથી નીચે સૂધી દર્શાવ્યું હતું, જોકે તે ઇરાદા પૂર્વક હતું નહિ અને તેના પરિણામનો પૂરો ખ્યાલ રાજ્યના માલિકને હતો નહિ અગત્યપણે જ જાદશાહ સૂએદારોને નિચોવતો અને સૂએદારો જમીનદારોને ચૂસના. પ્રાતિક દીવાને મુખ્ય દીવાનને સંતુષ્ટ કરવાનો હતો અને તેથી તે તાબાના વસૂલાતી અધિકારીઓને નિચોવતો અને આ જ ની પાથરી ॥ માણુમા ખેડતોને ચૂમતા

ગેરમંત્રાદ માટે અને અયોગ્ય લાભ ઉદારવાને માટે અપાતી રુસ્ત જે રાજ્યના દિતોને હાનિકારક હતી તે આ નજરાણા કરતા જુદી જ હતી મુધવ મમયમાં પણ રુસ્ત લેતી તે કામ દુષ્ટ અને નાચેશીભર્યું ગણાતું, જોકે ગુપ્તતા ॥ આનરણ હદગ તેનો બહોળો પ્રચાર હતો

સરકાર તરફથી મળતા ઓછા પગારમાં કારકુનો અને ખીજ તાબાના અમલદારોને તેમ ॥ પ્રસંગમાં આવનાર માણુસો પામેથી ગેરકાયદે રીતે લઈને રધારો કરતો પડતો તેને વખામણી (હકક-ઉત્ત-તહરીર) કહેવામાં આવતી હાથપોથીમાં હિમાય તપાસનારને (મુશરીફ) આ પ્રમાણે ઉપદેશ આપેલો કે, 'લાકો રાજપુત્રીથી જે લખામણી આપે તે લેતી, કારણ જે માણુમ ૩ ૫૦)ને લાયક હોય તે ૩ ૨૦)ના દરમાયામાં કેવી રીતે પોતાનો ગુજરા કરી શકે ?'

: ૬ :

પરગણાનો ફોરી અર્થાત્ વસૂલાત અધિકારી

મહેસૂલ ઉત્તરગવનાર ખરો અમલદાર ફોરી હતો એ નામ એ ઉપગ્રંથી પડેલું કે મૂળમાં એક કુગડ દામ (અઢી વાખ રૂપિયા)ની ઉપગ્રંતી જમીનનો રકબો તેના તાથામાં હતો. આ વ્યવસ્થા અકબરની હતી. (અર્જન. ૧, ૧૩) પરંતુ પાઠવા વખતમાં મહેસૂલની કિંમત ગમે તેટલી હોય તોપણ એ દોંદાનું નામ વપગણમાં મળ્યું હતું પાઠગ્રંથી તેનો અર્થ માત્ર 'વહેણાનો વસૂલાતદાર' અધિકારી થતો હતો, અને મંત્ર એટલે જામરના ફોરનો પણ એક વર્ગ હતો.

ફોરીએ પોતાના અધિકાર-પ્રદેશના પ્રમાણમાં મેદનથી ફોર ગણવાની હતી અને યોગ્ય વખતે એક ફોરી વિના મહેસૂલ ઉત્તરગવાનું હતું જે યથો મહેસૂલ આપી ન શકે તેવા હોય, ત્યાં મહેસૂલની માગણી કરવી નહિ, એમ કન્યા રખેને ખેડૂનો નાશી જાય ધાગવોન્નું કન્યા વધાર કંઈ પણ ઉત્તરગવે નહિ તેવી તેણે પોતાના તાથાના નોકરોને તાબાં આપવી, નહિ તો ઉત્તરગવ મરિ તપામણી (વામિયાન) થવાનો અભવ છે. તેણે પ્રામાણિક થવું જોઈએ. (દાસપોથી, ૫ ૬૪)

'અર્જન-૬-અકબરી' (ભા. ૨, પૃ. ૪૨-૪૭)માં અકબરના મમયના આદર્શ વસૂલાતી અધિકારીની કળે અને મદ્યુલો વર્ણવેલા છે, પરંતુ અત્યંત એમાં તે ફોરી કન્યા ભિચી પાપરીનો અમલદાર હોય એમ જણાય છે.

નવા ફોરીની નિમણૂકની મન-આવી છે 'અમીને કરેલી આમગણી પ્રમાણે દર મોમએ મહેસૂલ ઉત્તરગવનું અને તે ફોરનાગને ભરવું ફોરદાર અને અમીનની મલાદ પ્રમાણે ફોરનાગને પદેસ આપીને નાણાં શાદી ખટનામ મંજાગર્વક મૂક્યાં. નિશમ પ્રમાણે દિમાગના ઉતારા, આવક અગ્યની યાગીઓ અને જીમ કાગો મરકારી

દક્ષતરખાનામાં મોકલવા. નહીં (૧), તદ્દસીલદારી વગેરે આપવાનું ઉપરાયવા નહિ, નહિ તો એ પૈસા ગુનેગાર પાસેથી પાછા વસૂલ કરવામાં આવશે અને તેને જરતરફ કરવામાં આવશે.

: ૭ :

અમીન અને કાનૂગો

અમીનનો શબ્દાર્થ પચ અથવા બીજાની યાપણ મંજાળનાર (ટુટી) થાય છે. આ હોદ્દાની કામગીરી એ હતી કે ગહેસૂચ ઉપરાવનાર રાજ્ય અને તે આપનાર ખેડૂત એ બંને વચ્ચે નિષ્પક્ષપાત પંચ તરીકે વર્તવું.

અમલદારોની ફરજને વિશેની હાથપોથી (૬૧-૬૩) અમીન અને તેના કામકાજ મંમધી નીચેની માહિતી આપે છે :

‘અમીને ધારાધારણો (ઝામિતા) સારી રીતે જાણવા જોઈએ એણે પ્રામાણિક તથા કાર્યનિપુણ થવું જોઈએ, તેમ જ દરેક બાબતના ગુણદાય મપૂર્ણ રીતે જાણવા જોઈએ. તેણે નિયમ પ્રમાણે આકારણી (મુશામા) કરવી અને સરકારી પૈમા ખાવા નહિ.

અમીનનું કામ રાજ્યમાં ખેતી કરાવવાનું છે ખેતીની મોસમ શરૂ થયા પહેલાં તેણે કાનૂગો પામથી ગહેસૂચની આકારણીના અને ગામડાઓના ક્ષેત્રફળના છેલ્લા દસ વર્ષના કામગો મગાવી લેવા, કેરી, ગૌધરી, કાનૂગો અને જમીનદારોની સાથે ગામડાઓમાં ઘોડા ઉપર ફેરણીએ જવું, ગામડાઓની ખેડાતી જમીનના વિગતાર અને હાગની જરાજર સંખ્યાની તપાસ કરવી, અને કાનૂગોના કામગીમાં જણાવેલા ક્ષેત્રફળ સાથે ખરેખરા ક્ષેત્રફળનો મુકાબલો કરવો, અને જો બંને સરખા ન હોય તો વધારાને માટે-કાનૂગો પાસે ખુલાસો માગવો અને ઘટાડાને માટે મુખીને કપડા આપવો, એવું જણાવીને કે, ‘શા માટે કાનૂગોએ ખોટી હકીકત મોકલી અને મુખીએ જૂરી વાત કરી?’

‘તમારૂં પછી અત્યાગ્રાં દગની મંજ્યા મામના બેઠોના પ્રમાણમાં પૂરતી છે કે નહિ તેની તપાસ કરતી. જો પૂરતી મંજ્યા નહોતી તે મામની બેઠાની જગીનના પ્રમાણમાં જગદો અને જીજ લેવાને માટે તકાલી આપવી અને પછીના રજના પદેના દમાગા વસુલ કરવાને માટે જગીનખત લખાવી લેવાં અને ફોરોઓ પામે મુયરકા લખાવી લેવા.’

અગીનની નિમણૂકની મનાઈ આ પ્રમાણે છે : ‘તમારું કામ પ્રામાણિકપણે અને મર્યાદામાં કરજો. ખેતી કાષમની ધામ અને વમ્તીમાં વમાગે ધામ તેવા ચલ કરવા. ફાતાદાર સોંપેલી મહેસૂલ-ગાંધી (ખજનામાં જાણી વિના) કોઈ રકમ પોતાના કબજે રાખે તો તેમને જવાબદાર ગણવામાં આવશે. પોતે કરેલી આકારણી પ્રમાણે મહેસૂલ વસુલ કરીને ફાતાદારને સોંપવા માટે ફોરીને તાપીદ આપવી. રૂબરૂ ફાતાદારને જે પૈસા ભરે તેની કામગીરી પહેલ (ચીકા) તમારા નિક્કા માથે અને ફાતાદારની મહી માથે આપવી અને પૂરેપૂરું ભરણું (જેગાફી) ભરાઈ રહે ત્યારે આ ચીકા જોઈને દિમાખ ચૂકતે કરવો. હામા અને તહમીવદારી જેવો કોઈ આજુબાજુ ઉપ-રાવવો નહિ, કેમકે જાદવાદે તેની મના કરી છે. ચોધરોઓ અને કાનૂંગાઓ પણ આવો કોઈ વેરો ન ઉધરાવે તે મંજૂરી તેમને એતરણી આપવી.’

અગીન અને ફોરીએ દીવાન કચેરીમાં મોકલવાના કાગળોની યાદીઓ પણ એક ફાગ્સી પ્રતમાં આપેલી છે.

કાનૂંગો તેના નામ પ્રમાણે કાયદા અને રીતરિવાજ (કાનૂન)નો ખૂબ વાકેફગાર હતો. અને કાર્યપદ્ધતિ, રીતરમમ, અને જગીનના પાછલા ઇતિહાસના ખગતના જેવો હતો. અર્ધન ઈ-અકબરીમાં તેને ‘જોડૂતોનું આશ્રયસ્થાન’ જણાવેલો છે.

‘તેઓ ગ્રામડાના મહેસૂલી અમલદારો હતા કે જેમનું કામ તેમના પરગણામાં જગીનની નિયંત્રણ અને મહેસૂલી વસૂલાત મંજૂરી

બધી પરિસ્થિતિની નોંધ કરવી, જમીનની કીમત, મુદત, વિસ્તાર અને મોમદલાની નોંધપત્રી રાખવી, જમીનોની માપણી અને તપાસણીમાં મદદ કરવી, મહેસૂલ ભરનારાના મરણ અને વારના વિશે અહેવાલ મોકલવા, અને જરૂર પડે ત્યારે ન્યાયિક રીતરિવાજ અને મરકારી કાનૂનોનો ખુલાસો કરવો—એ હતું તેમને નડરી જમીનો તરફથી સાલિયાણું મળતું અને જુદાજુદા બધા અને હકમાર્જીઓ મળતી' (વિ'સન, પૃ ૨૬૦)

હાથપોથી નવા કાનૂનોને આ પ્રમાણે સૂચના આપે છે :
'બાદશાહના કામકાજનો તમાગ કાગળિયા ઉપર આધાર છે. તમારી કચેરીમાં તકરીગ (વિજ્ઞાગ) અને મુઆજમ (મુખાવયો)ના કાગળો રહે છે નોંધપત્રોની જે નકલો રાખવી—એક તમારા ઘરમાં અને બીજી તમારી કચેરીમાં (કારકુદા કબજામાં), એટલા માટે કે આગ ક પૂરના મગથે એક નકલ તો જાયના પામે'

૮

આમુવામ્ અથવા કાયદા વિરુદ્ધના વેરા

નિયમસંગની જમીનમહેસૂલ અથવા દાણ ઉપનવના જુદાજુદા નિમિત્તોથી ઉતરાવવામાં આવતા આમુવામ્ અથવા કાયદા વિરુદ્ધના વેરા મગધી હુ દવે નિવેચન કરીશ આ વેગ મુઘલમ રાજ્યકર્તાઓ વખતેનાખત મેન્મયદે જાહેર કરતા અને પોતાના મગ્યમાં તેમની મના કરના, પરન્તુ તે ચોનાક ફેરફાર માથે જલ્દીથી પાછા આવુ થતા 'મુધન સામ્રાજ્યની મહેમુવના માધનો' એ નામના પુસ્તકમાં કાગળી ભાગાની યાદીઓ ઉપરથી ફીરોજશાહ તરલકે (ઈ.મ ૧૭૭૫) અને અમરે (ઈ.મ ૧૫૯૦) ગદ કરેના આમુવામો આપેલા છે. ઔરંગઝે ૨૮માં એપ્રિલ ૧૬૭૭ના ફરમાનથી મના કરેલા વેરા 'મિનતે આદમ્મદી'માં આપવામાં આવ્યા છે પણ આ ત્રણે સાધનો બધી

ગામનમા મળતા આવતા નથી એ મમણ ૨૨ થયેતા આમુરામોની
 મિરાનમા મજ્યા એમ્તાનીમની છે, જ્યારે એક પુત્રમા મુખોતેર
 છે, અને બીજામા અદ્રોનેર છે જમામમા આવા ચોગણુ વેગ હેન
 રાવવામા આવતા દના, પરન્તુ તે માન ગણોનિયા પાસથી જ અ !
 પ્રિટિગ પ્રાપ્તાની અદાનતોએ ઓગળીમમા મદામા તેમો છેનના
 ૨૦ કર્યા દના આ પ્રમાણે આપણે આપણા કતિદામની કેલીક
 મદીઓમા થયેના આમુરામુ ૥ રિમનનો મરખામણી કરીને અધ્યામ
 કરી શકવા ની સ્થિતિમા છીએ

આમુરામુ કુદન્તી રીતે છ મોટા વિભાગમા વહેચાર્જનાય છે

જ્ઞાનિન્ ઉત્પન્ના વેચાણુ ઉપરનુ દાણુ-દાનના સિદ્ધિતામા
 મુખગર્હઓ જમન લે છે તે પ્રમાણે, પરન્તુ તે વખતે રાજ્ય
 લેતું હતું

સ્વસ્થાવર મિ કેતના વેચાણુ ઉપર કર (દાન પણુ ગટામ્પ લાગત
 અને ગોધળી લાગત તરીકે ક્યા નથી લેરાનો ? —અનુવાદક)

જ અમન રો ૥ પેનાના લાજ મારે ૥ લાગા અને રાજ્ય તગ્દથી
 મમે તેવા પ્રમગો ઉપર લેવાની લાગતા ગાયવા પ્રમિશો ૥

જ અમુક પ્રમરના ધધા મારે લેવાની પગરાનગી ૥ લાગત

જ કગ્ગિયાત કાગા

જ સિદ્ધિઓ ઉપરના ખામ વેગ

ઓગ્ગરો ૨૦ પ્રેમા વેરા

જ લેપજ્ઞ ૧ વેચાણુ ઉપર ૥ વે ૧

(૧) માગના

(૨) તેન કે ઘી

(૩) અશીણુ ઉપરની મુખી (પાં રકાસીન)

(૪) છાણા

(૫) દૂધ અને દહીં

(૬) જગલના ધાક(?)ના પાદડ અને ખાવગની ડાવ
(મુદ ?) (તણેમા જુદામુદા પાઠ છે 'મિનન'મા એકયો
ખાવળ છે)

(૭) શાપાદકુ

(૮) જગલના ધામ, કાદી અને ઝાખગ

(૯) ખમનના હાટડાનુ જગીનલાકુ (જોમા હામિય-ઈતક
(અથવા ગદા ઈ-ગારી. જમરી હાટડાનુ ભાડુ-પડારી
હાનવ-ઔરગઝેમે ઈ મ ૧૬૫૬મા ૨૬ કર્યુ હતુ)

(૧૦) તમાકુનો વેરો (મનુક્ષીએ વર્ણવ્યા પ્રમાણે અમુક મજ્જેગોમા
ઈ મ ૧૬૬૬મા ૨૬ થયો હતો)

(૧૧) ગુલાબજળ માગેના ગુલામો (સકાશીય પાઠ)

(૧૨) શહેરો અને ગામડામા જનતા માટીના વામણો

ચ મિતતના વેચાણ ઉપરની લાગત

(૧૩) જમીનના વેચાણ કે ગીરો ઉપર

(૧૪) ઘરો (હવેલી)ના વેચાણ ઉપર

(૧૫) જ્ઞાન (વદાઈમા પકડાયેલા માણસો) ઉપર

ક અગલદારોના લાગા અને રસત્યના હામય

(૧૬) રાહદારી એટલે રમતાની ચોપીનો લાગો

(ઔરગઝેમે ૧૬૫૬મા ૨૬ કર્યો હતો. એ વેરાનો જુલમ અને
કુરુપયોગ મારા 'ઔરગઝેમનો દનિહામ' ભા. ૩, પૃ ૮૮-
૮૯મા વર્ણવેલો છે માત્ર ખાવમા મુલમમા જ આ વેરો ૨૬
થયો, ત્યારે તેની બિપજ પચીમ લાખ રૂપિયા હતી)

(૧૭) લાડાના ગાડા, ઊંટ અને ખેડિયાઓ ઉપરનું હાસવ

(૧૮) પથ્થરના વજન(જાન) ઉપરની લાગત ('મિરાત' ઉમેરે
છે કે —પથર, લોખંડ વગેરેના વજન જાપતી વખતે)

(૧૯) પાપડીઓ, ગાથા અને ઘરોની ગણતરીની લાગત
(સ્તાર-મુઘારી, મર-મુઘારી, ખાલ-મુઘારી) આપણે

ગણીએ છીએ કે આકળરના સમયમાં ધરોની ગંપૂર્ણ
મજૂતી થતી અને ગામડાનાં દક્તરોમાં તેની નોંધ
રહેતી, પણ કાગ્ગસી દત્તિદાઓમાં કે સુરોપના મુમાદરોના
અહેવાલોમાં વચ્ચેની ગણતરી ગંજાંધી દર્જા હોય નથી.

(૨૦) ધેમા મજૂરી દાવાઓની રકમનો એથો લામ ગાળ
સેતુ (આપણા મમયની મદે-શીની માફક) ઓરંમએ
આ સાગત, તેમજ દડ અને પૂજપાદની લાગત બધ
કર્મો દના, જોકે ઝોને જૂના ગિવાજ અને મુઘિમ ન્યાય
પદ્ધતિનો ટેકો હતો.

(૨૧) શાહ દામી (ગિયાના તેવીમમાં લાગતી સાગત ગ્રપ્ટ નથી)

(૨૨) નકરી જમીનના માલિકે પાસેથી લેવાતી ગિવાજ
પ્રમાણેની હકમાર્જ (મુકદ્દરરી)

(૨૩) જમીનની જમાવદી (મકનંદી) વખતે લેવાતા અનામતના
હિનામ્મા

(૨૪) જમીનની કીમતન્યાકબી (મુબીમી) વખતે લેવાતી
લાગત. ('મિરાત'માં એમ છે કે, "મરકારે મેગલેતા
ધરોના લેમાખુની મુકામી")

(૨૫) અગિયામ્મેગ

(૨૬) છોકમના જન્મનો લેરો

(૨૭) દારોમાં અને મેટલાવીના વાત્રા ['મિનાત' હમેરે છે કે
"જેનવાના મટા (દાંડી) નવા ગાજવાના દાય ને હિવર"]

(૨૮) જમદની પેરો, આગદારી કિટ, ડેમીઓ, પેડીઓ
અને ગાવની મૂલોની સાગત (જન્મેગમાં દેખાતી રીતે
પોપિમની મતરઃ માટે બેગા કુસા.)

(૨૯) જામ પ્રમએ અને જાન નામેના પ્રાચીન વાત્રા—
માલિયામ્મા (વરંમાં એકવાગ), કનવાન (મોમમમાં એક
વખત) માલિયાન (મલિનામાં એક વખત), મેટલાવ

- (નિમગ્ન એ વખત), ટ્રી ઉપર, ૮૦-૧૦૦-૧૨૦ (૧૧, ૧૨, ૧૩)
- (૩૦) મુકામ મેલી (અને પો એ આસીને પાડ કરી મકામ તેલી) નદીઓના હોડીકેતારના લાગા
- (૩૧) કામઓની કામત (મુકારી દક્ષતમાં અને એટલેને અપાતી પદોએગા વપરાતા)
- (૩૨) ગોળ માટે ગોડીના રસ ઉકાળવાના ટ્રેક લાખંડના તાવડા ઉપર ('ગિરાલ' ઉમેરે છે કે "પાણી ગોળની ગી ઉપર દરાવેલા ધોરણ પ્રમાણે લામલ બેવાનું છે)
- (૩૩) દાખાના વેપારીઓ, વળમગ અને ધીમાઓ પાસેથી નવા નિમાયેલા અગવદારો તરફથી લેવાના નજરાખા (પેશકમ)
- (૩૪) મુદેદારોએ ખાનગી ચરો, મગીદો કે દુકાનોમા માલિકોની ગળ મિલાય મુકામ ગળવો નહિ.
- (૩૫) (શાહી) ડાવખાના કામઓ વર્ષ જવાને માટે લેવાતી દકમર્મ (ગુમનાના)
- (૩૬) કિ/વાઓના દરવાજો ગહેતા ગદકોએ ત્યા થમને પસાઠ થનાર લોકો પામેથી કર્મ વધુ નહિ
- (૩૭) મદસુલ-હ-સલ-વ-જગી. (૨ મગ-મગીના અર્થ વેનાન પાડ ન દાય તની માણી)

ઘ ધધાની પરવાનગીની લાગત

- (૩૮) ખાટકીઓ પામેથી
- (૩૯) ખાદાઓ પામેથી
- (૪૦) અને (૪૧) નવા આસીને વમેલા મુતરાઉ કાપડના દરજીઓ અને શેરડી થીવનારા પામેથી
- (૪૨) જામગ મચનારા અને ચોકિયાતો (પાસખાન) પામેથી
- (૪૩) સિક્કા કાતવતી વખતે મુતરાઉ કાપડ જાપનારા ધીપાઓ મલેથી

- (૪૪) ભારદ્વારી ઊંઘે પામેથી મુખીની વાગત (મુન્દગી)
 (૪૫) ઈંઘે પકવનાગ પામેથી
 (૪૬) વગ્ગના વન્ધોડામા હાથના આગા કગ્ગારા ભરેયા બોડે
 પાસથી (ઔગ્ગગેગના એક કાગગમા એવો ઉલ્લેખ છે
 કે તેણે પોતાના ગાળપાગા આગમા આવે મમ્મભિયો
 કાગ્ગીરમા બધ કરાયા હતા)
 (૪૭) બફેડે ઉપગ્ગો ૨૦ (૧ અથવા તે ગાવનારાઓ ઉપગ્ગો ૧
 માત્ર D પ્રતમા તેો ઉલ્લેખ છે)
 (૪૮) ગિદામુદ્દીન તાલીમે (૧૬૬૬) કરિયા ૨૪૧ હતી કે
 “મુનનમાનોએ દિદ્દન્તાન નાને તેણ બરોના મગ્ગને
 મેગ ચો, ત્યારથી દરેક વેવારી પામેથી હામન લાગો
 નિયમ અને રિવાજ હતો—ગુનાળ વેચારથી માડીને
 માગી વેચનાર સુધી, ઝીણ કાપક વણતરથી માડીને
 ખાદી વણનાર સુધી”

જે કગ્ગિયાત શાસ અને નગ્ગરાણુ

- (૪૯) ઈંદના તમે તાર વેર સેરી અને કગ્ગિયાત ગેશી કરાવની
 (૫૦) ગુન-ઈ-મનન, (પિનગ-નો જન્મદિન-અનુ૦) દિવાળી
 અને શવાન મદિનાના પદ્ધતિ દમ દિવસ નામે કગ્ગિયાત ગેશી કરી
 (૫૧) વેદ-મગ્ગ (મુગ બેટ-મેગાન)
 (૫૨) મેગ મગાવવાનો મુખ (માદ્દાદના બોજન માટે
 પ્રાતોગાથી મધ્ય મગાવવાનો) [આ Z અને D પ્રતનો
 પાદ છે ‘ગિતાર’ અને છે કે “મગાવેલા મગાને યની
 મુખમાની (ગતારે)” અને ચાટી લોગેઆ પાદ
 ઉપર છે કે “(આદ્દાદને મોકન સાના) મેવ લીગેતપાઆ
 ગામગા લી નજ્જના ન્ગાના વદેસાની લાંબે મગે ૪
 અને તેનો દુપ્પગોચ થાય છે અને તથી ગગ્ગી ગાત

લઈ જનાગ વગેરેઓને કનડે છે " આપણે જાણીએ છીએ કે અનાદાગદ, માગરા અને ખાનદેશમાંથી ડરીઓ, જોધપુર અને હટ્ટમાંથી દાડમો અને યુજનાતમાંથી તગજી અને બીજી ધણી જનના ગેવા યાદશાહને નિર્ચાગત રીતે મોકલનામાં આવતા હતા

જ દિંદુઓ ઉતરના કર

(૫૩) ગગા અને બીજી પરિા નફીઓમાં નહારાનો લાગો

(૫૪) ગગામાં નાખવાના અગ્નિઓ લઈ જવા માટેનો લાગો

ઔરંગઝેને રદ કરેલા બીજા ધણા લાગા ગેમકાયદાના વેરા મમધી નથી, પરંતુ કુરાન નિરદ્દના રિવાજો મમધી છે અને કરવેરા સાથે મમધ નથી અને તેથી અહીં તેનો ઉત્તેજ કરવાની જરૂર નથી

ઉપર આરેવી ધણી જાગતો બહુ અચકાતા અચકાતા આપી છે, કારણ કે દારસી લખાણો ૥ પાઠ અગ્નિ અને બ્રહ્મ છે, તેથી કલ્પતા દાદમિદે રદ કરેલા વેરાની યાદી હું અહીં આપુ છું તેમના નામ ઉપરથી જ તેમનું સ્વરૂપ સમજાશે —

(૧) અગીત બતા અથવા રિવાજવેરા (૨) મેહમાની (અનિયમિત) અને નજરાણા (૩) ખારદાન, બતા અને કોટવાની તમાકુ (૪) અના અથવા ધાગો, (૫) માઝીની લાગત (૬) નમન ઝોટલે પાડોશીનું ગરજી થાય કે તે નામી જાય તો તેને લાવે સરકારને પાટ આવે તે પૂરી કરવાને હયાત પડે તો ઉપરનો લાગો (૭) તૈયાર થયેલા ગોળ ઉપર દર ગળે અમુક શેર ગોળ લેવાનો લાગો (૮) જમી દારીમાં જોદદારના (ખાતેદાર) ઝોટ (૯) ઉપર દોર ચરાવવાનો લાગો (૧૦) રખુમત ઝોટલે પરચૂરજી જાળતો (૧૦) પરબી ઝોટલે તહેવારનો લાગો (૧૧) પગારી ની હકસાર્ધ (૧૨) પટનાગી ની રોજી અને સીધા (૧૩) પાસાની ઝોટલે ચોખ્ખાતવેરા (૧૪) બેટ અને મેગાર, મેગે

પ્રકરણ ૬

મુઘલ મત્તા: તેની સિદ્ધિ અને નિષ્ફળતા

:૧:

મુઘલ રાજ્યતંત્રની રાજકીય અસર

મુઘલ મત્તાએ દિંદને આપેલો વારસો કયો? મુઘલ આત્માન્ત્ય, ત્યારે ધણામાં ધણું વિઘ્નરૂપ હતું. ત્યારે તેણે અશોક અથવા અમુદ્રગુપ્તાના કરતાં પણ આપણા દેશનો વધારે બંદોબો ભાગ રાખ્યો હતો. આ દિંદ આત્માન્ત્યો એકરમ યથા વિનાના અત્યંત પ્રતિના દીવા બધોથી જંગલોમાં વિસ્તારો હતા અને તેમની પ્રજાઓમાં રાજકીય ઐક્ય કે ગર્વિયતાની મમજ તેમણે ઉત્પન્ન કરી નહોતી. દરેક માત્ર પોતાનો જુદો જીવન-વ્યવહાર ચલાવતો, પોતાની પ્રાચીન પરિચિત રાજ્યપદ્ધતિ (જે કે મધ્યમ સરકારના પ્રતિનિધિની મત્તા નીચે) આગુ રાખતો અને પોતાની ધ્યાનિક ભાષા વાપરતો. તેથી જિલ્લો, અકબરના રાજ્યાભિષેકથી મહમ્મદશાહના મૃત્યુ સુધીના મુઘલ મત્તાના જમો વર્ષોએ (૧૫૫૬-૧૭૪૯) ઉત્તર દિંદ અને દક્ષિણના પણ ધણા ભાગને દગ્ગારી ભાષાની એકતા, મધ્યવહીવત્વનું નવ, નાણાવ્યવસ્થા અને દિંદ ધર્મગુરુઓ અને ધ્યાની ગામડાના કોમે નિવાસ બાકીના વર્ગોને સર્વમામાન્ય ભાષા અર્પાદના મુદ્દા બાદશાહોના સીધા કાબૂ હેઠળ નહિ તેવા પ્રદેશોમાં પણ પાડેલી દિંદ રાજ્યોએ મુઘલાઈના રાજ્યવહીવટનું તત્ત્વ, સરકારી વખાણોની પંખાણા, દગ્ગારી અદળ અને આર્થિક વ્યવસ્થા—એ બધાની નકલ કરી હતી.

મુઘલ સલ્તનતના વીએ વીમ શૂળાઓ (પ્રાતો) ઉપર ગગનગ મગ્ગા વહીવટી તત્ત્વો, મામાન્ય પદ્ધતિઓ અને એક જ જાતના

હાદાઓથી રાત્રી ચવાવવામા આવતુ હતુ. જરા મગકારી લખાણોમા, ફરમાનોમા, મનદોમા, જગીરોના મનામી લેખોમા, પરવાનાઓમા, ખરીનાઓમા અને પાવતીઓમાં માત્ર એકની એક ફારસી લખાનો ઉપયોગ થતો હતો. માન દમશાઓના ગામના નામના ફેરફારવાળા, પરંતુ એકસરખી જાતના, મરખી શુદ્ધિવાળા અને મગખા નામવાળા નાખાના સિક્કાઓ સાથેનું અર્થતત્ત્વ આખી મતનતમા એક જ ધોરણ ઉપર ચાલતુ હતુ અમલદારો અને સૈનિકોને એક પ્રાતમાથી બીજા પ્રાતમા વાનવાર જાવવામા આવતા હતા આ પ્રમાણે એક પ્રાતમા ગદીશને બીજા પ્રાતમા ધર જેવુ ગોળી જતુ; વેપારીઓ અને મુસાફરો એક શહેરથી બીજે શહેર, એક પ્રાતથી બીજે પ્રાત મગતાથી ફરતા અને આ વિશાળ દેશની શાહી એકતા બધા અનુભવતા. તેમ છતાં આ રાત્રીકીય એકતામાથી ગાંઠિયતા જન્મી શકી નહિ, કાગળ કે થોડોને ઐતિહાસિક સ્વભાવતા હતી નહિ, પોતાના દેશના રાત્રીતત્ત્વમા હિંમો હતો નહિ તેઓ નાગરિકો હતા નહિ, પરંતુ માત્ર એક સામ્રાજ્યની મગાન ફરજોનો જોગો ઉઘાડના પ્રજાજન હતા.

:૨:

મુસ્લિમોની હિંદને બીજી બેટ તે ઐતિહાસિક સાહિત્ય છે હિંદુઓમા કાયદમગમનાની બુદ્ધિનો અપૂર્ણ વિકાસ થયો હતો, એનું કારણ કદાચ એમ દશે કે એમની નજર અમરતા ઉપર ચોળી રહેતી અને આ મિથ્યા જગત અને માયાના આવરણ પ્રત્યે તેમનું તિરસ્કાર રહેતો મુઘિયમ મમય પહેલાના કાળમા હિંદુઓએ સાચો ઇતિહાસમય જ્યો નથી અને મરુતમા માન ચાર જ રાજકીય જીવનચરિત્રો મયવાઈ રહ્યા છે અને એ ચારેમા હકીકતો તો અલકારો, શૈલીના વમજો અને આડીઅવળી ઉક્તિઓના દગવામા દટાયેલી છે. એકેમા તારીખો તો છે જ નહિ બ્યારે હિંદુઓ ફારસી શીખ્યા અને ફારસી નમના પ્રમાણે એ લખામા પોતાના સમયના ઇતિહાસો અથવા

નોંધવડીઓ થખતા થયા, ત્યારે પણ તેમના મથોળા તારીખોનો તે અગાનજ ન્હા દનો.

તેથી જનર, યાહદીઓ, ફિનિશિયનો અને મેમેરિક પ્રજાઓની માફક આરમોની જુદી લુખખી, વ્યસનિયન અને વ્યવહારુ છે તેમની જાતી નોંધોમા કાનાનુક્રમનુ ચોખ્ખુ હોય છે અને એમના કાગજોમા દમેશા તારીખો અને મહિના વખેના હોય છે મુમનમાનો ૧૧ ઐનિ દામિક માદિત્વમા ગમે તે ખાખીઓ હગ, પગ્નુ તેઓ તારીખોની સમૃદ્ધિ તેમા જરવાને ચૂકતા નથી આ પ્રમાણે આપણા ઐતિહાસિક અભ્યામનો પામેો દદ ખને છે એક જ સનનો ઉપયોગ—પેગમરની હિજરતથી શરૂ થતો અને આઠ વર્ષમાન પ્રમાણે ગણાતો—મુમનમાનોને ઘણો કાયદાવાગો યથો દનો, કારણ કે તેનાથી મુસ્લિમ અમન નીચેની આખી દુનિયા તારીખોના સરખા ઘેરણીની અમર નીચે આવી હતી—હિંદુ ઉત્કીખું લેખો અને પુસ્તકોમા મહિનાઓ અને વર્ષની સખાઈમા અને જુદાજુદા પ્રકારના મવતોના ચૂચવાકમા તેની મરખામણી દેખીતી તરી આવે છે એક જ દાખતો જોઈએ—હિંદુઓનુ આન્દસીઝ વર્ષ કે જેમા મહિનાના સુદિ અો વદિ એવા ૧૦ પક્ષ હોય છે તે તેમના આગમ અને અધિક મામના મમથમા ઉત્તર હિંદમા અને દક્ષિણ હિંદમા સરખુ નહોતુ આથી મત્તરમી મદીના જૂના મરાઠી જખરોની આની તારીખોને મગતી ખિગતી તારીખો ચોક્કસાઈથી કાઢવી તે કામ લગભગ અશક્ય જેતુ છે. મુસ્લિમ તારીખો એકમરખી અને સારી રીતે ગણણીતી પદ્ધતિો અનુસરે છે

: 3

જહારની દુનિયા સાથે સંપર્ક

ત્રીજી, જૌદ્ધર્મની પડતી પછી હિંદ અને તેની જહારના એશિયાના દેશો વચ્ચેનો મર્પ જે તૂરી ગયો દનો તે મુવન સસ્તનતમા

અને તેના પૂર્વમાંથી પસાળુ મગધમાં પણ ફરી પાડે ચાતુ થયા હતા અધ્યાન નગરના ઘાગે માગકેતે બુખારા અને સમરમ્દ, બદમ અને ખુરામન, ખ્વારિઝ્મ અને ધરાન એમાંથી હિંદુસ્તાનમાં જનમખ્યા અને વેપારનો પ્રવાહ શાન્ત રીતે વહ્યા કર્યો હતો, કારણ કે મુઘન આમાલ્યના અને સુધી અધ્યાનિસ્તાન દિશ્વીના સુતાનના તાગામાં હતુ જોનાનનાટમાં થઈને દક્ષિણ અધ્યાનિસ્તાનના કદહાર અને ત્યાથી ધંગન જતા રહેતે જહાગીરના સગલમાં મતરમાં સૈકાની શરૂઆતમાં દર વર્ષે માનથી ભરેલા ચૌદ હજાર ઊંટ પસાર થતા હતા આપણા પશ્ચિમ કિનારાના બદરો—દ્રા, ભરચ, સગત, ચૌન, રાજપૂર, ગોના (ગોર્દુગીઝોએ કહ્યા પહેલાં) અને કારવાર—અરબસ્તાન, ધરાન, તુર્કી, મિમર, બારબરી, હમસિસ્તાન અને જગળાર એ દેશોમાંથી હિંદુસ્તાનમાં દરિયામાંથી આવનાના દરવાગ્ન હતા પૂર્વ કિનારાનું બદર મહમ્મદીપત્રણ જે ઈ.સ. ૧૬૮૭ સુધી ગોળકાકાના સુતાનોને અને ત્યાર પછી મુનનોને તાગે હતુ, ત્યાથી મિહબદીપ, સુમાત્રા, જાવા, સિયામ અને ચીન સુધી વહાણો જતા હતા આરમો એમના પિનાઈ યાહૂદીઓની સાથે જન્મમિદ્ધ વેપારીઓ છે અને તેમને ફરિયો ખવાનું બહુ ફાવે છે (Periplus of the Erythrean Sea નામના પુસ્તક ઉપરથી જાણાય છે કે) ધ્રુવી સનના પહેલાં મૈકામાં હિંદના પશ્ચિમ કિનારાનો વેપાર તેમના એકહથ્થુ કાળમાં હતો અને હવે પશ્ચિમ એશિયા, મધ્ય એશિયા અને મનાયાના ટેટલાક ભાગમાં તેમનો ધર્મ અને પવિત્ર ભાષા ફેનાવો પામ્યાથી એશિયા અને આફ્રિકાના દરિયાઈ વેપારમાં તેમને મોટામાં મોટી અનુકૂળતા પ્રાપ્ત થઈ હતી

જે મુમનમાંનોએ શરૂ કર્યું, તે અગ્રેનેએ પૂરું કર્યું આગ્રે હિંદના એકમાર્ગીપણાનો ભગ થયો છે અને તે આત્યારે બહારની સમસ્ત દુનિયાના આર્થિક, માર્મરિક અને રાજકીય પ્રવાહોમાં પરત્તેસથી તણાયે ગય છે

૪૪:

ઈસ્લામને લીધે હિંદમાં થયેલા ધાર્મિક ફેરફારો.

ચોથું, હટ્ટર અને બીજા કેટલાક યુરોપિયન લેખકોનો એવો આભિપ્રાય કે કે મધ્ય યુગના હિંદુઓમાં એકેશ્વરવાદ અથવા બ્રાહ્મણો અને વાર્ણવિરુદ્ધની પ્રવૃત્તિઓ ઇસ્લામની અમગો આભારી હતા પણ આ રજૂ એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે હિંદુઓના બધા ઉચ્ચ તત્ત્વચિંતકો, બધા ધર્મમુધારકો અને અનન્ય ભક્તો પ્રાચીન પ્રાચીન મમયથી એકેશ્વરવાદના મિદ્ધાન્તની ધોરણ નરતા આવ્યા કે અને લોકઆગમનાના અમખ્ય દેવોમાં એક સર્વાત્માન પુરુષોત્તમને પ્રતિ પાદન કરતા આવ્યા છ તેથી ઇસ્લામે હિંદુઓને એકેશ્વરવાદ સીખવો એમ કહેતું તે ઐતિહાસિક અત્ય નથી ખરેખર તો એવું બન્યું હતું કે મધ્યહિંદની હિંદુઓની આ પૃથક્તાદર્શન પ્રવૃત્તિઓને તેમના નજીબના પડોરી મુમનમાનોની દાગરીને લીધે થયો વેગ મળ્યો હતો.

ઈસ્લામ આ હિંદુધર્મને એકરમ કરવાને અને તેમ ૥ વિધિઓ, ક્રિયાઓ અને બીજા બહારના ધાર્મિક ચિહ્નો ઉપર બાંધ મૂક્યા વિવાદ બને ધર્મો ૥ ધર્મનિર્મ મનુષ્યો માટે મમાન ગેલાવ ૥ બુનિમ બિબી કરવાનો પ્રયત્ન કરવાને ધખ્યા પથો બિબા થયા હતા. ખાંડ અને દાદુ નાનક અને ચેનન્યનો આ ઉદ્દેશ હતો તેમજે હિંદુઓ અને મુમનમાનોમાથી તેમ ૥ અનુયાયીઓ મેળવ્યા હતા આ બ્રાહ્મણ અને મુલ્યા બનેલી જુનવરનો ત્યાગ કર્યો હતો.

વળા, હિંદુઓ અને મુમનમાનોમાથી વિશે મુશિક્ષિત અને ધર્મનિર્મ જેઓ હતા તેમને માટે મમાન બુનિકા સરી પ્રવૃત્તિએ તૈયાગ કરી હતી મધ્યહિંદના ઉપર જણાવેલા લોકપ્રિય પથોની માફક સૂરીવાદ અશિક્ષિત જનોમા કદી ફેલાયો નહોતો તે તત્ત્વન એવો પથ હતો—ધણીદાર તો જુદિ અને હલ્લના આજીવે—કે જે ધર્માધનાથી પર એવા તત્ત્વચિંતકો, અધકર્તાઓ અને મૂદ તત્ત્વચી

ઓને માટે જ નિર્માણ થયો હતો સૂરીવાદનુ પ્રાચ્ય સ્વરૂપ તે હિંદુઓના વેદાન્તની એક શાખા છે અને તે અકબરના સમય પછી અપાટાત્મક ફેલાયો અને વિકાસ પામ્યો. ફારસી ભાષાના સૂરીવાદના સાહિત્યનો ખડુ મેટો ભાગ હિંદુઓએ રચેલો છે. જોકે તેમાં સાહિત્યિક ગુણ ખડુ જ ગતરતા પ્રકારના છે, તોપણ આપણા લોકોમાં સત્તરમાં અને અઠારમાં સૈકામાં તે પદ્ય વિશાળ પ્રમાણમાં પ્રચલિત હતો એ વાત એ ઉપરથી જણાય છે. આનું કારણ કદાચ રાજકારણી અંધાધૂંધી અને આર્થિક પામગાલી જે મુઘલ સામ્રાજ્યની પડતીની સાથે દેશમાં ફેલાયા તેમાંથી વિશ્રાન્તિ મેળવવાનો પ્રયાસ ગણી શકાય આ લોકપ્રિય મંત્રદાયો અને સૂરી તત્ત્વજ્ઞાનથી શામન કરતી અને શાસિત પ્રજાઓ એકગીચના ગાઠ પરિચયમાં આવેલી.

:૫:

સમાજ, સ્થાપત્ય અને કલા ઉપર મુસ્લિમ અસર

પાંચમું, ઉત્તર હિંદમાં હિંદુઓના આધ્યાત્મિક રીતરિવાજના ધણા તત્ત્વો ઇસ્લામી અસરના પરિણામરૂપે છે, જેનાથી આપણા ઉચ્ચ વર્ણના પોશાકમાં અને લોકપ્રિય સાહિત્યમાં પણ કેટલેક અંશે ફેરફાર થયા હતા, અમર જોકે આમલગીના લોકો તો તેનાથી અસ્પૃશ્ય રહ્યા હતા.

વળી, શિકાર, આજબાજી વગેરે ખીજા ધણા ક્રોડાન્યવમાય પદ્ધતિ અને પરિભાષામાં મુસ્લિમ બન્યા હતા ફારસી, અરબી અને તુર્કી શબ્દો હિંદી, બંગાળી અને મરાઠી ભાષાઓમાં મોટા પ્રમાણમાં પ્રવેશ થયા છે તેનું જરોજર દૃષ્ટાન્ત અંગ્રેજ જીવન અને ભાષા ઉપર કરેલી નોર્મન વિજયની અસરમાં મળે છે ઘણે ભાગે તુર્કીની મારફત યુરોપ પાસેથી અને થોડે ભાગે ઇરાન પાસેથી શીખીને મુમલમાનોએ સુદ્ધકવાનો ખડુ સારો વિકાસ કયો હતો હિંદુ સમયના રામઓ નાના લશ્કરો અથવા તો નાની ટુકડીઓની મખ્યાઓનો

સમઢ મુદ્દમા ઉતારતા પરન્તુ મુધન બાદશાહો એક જ નવોપરિ
સત્તાના કાબૂ હેઠળ રહેતા નિશાગ લશ્કરની આગેવાની લેતા, આ
તેની વ્યવસ્થા કરવામા મોટા વ્યવસ્થાગમ અને શક્તિ હી જરૂર પડતી
આથી હિંદુ સમયમા શક્ય હતુ તે કરતા મરદારીનુ પાણી ગતાનનાને
વધારે તકો સાપડતી માન વ્યવસ્થાના દષ્ટિગિદ્ધથી જ્ઞેતા (સાચી
કાર્યસાધકતા અને મુદ્દના વાનની વાત તો દૂર રહી) મુધન લશ્કર દરેક
શાખામા લગભગ સંપૂર્ણ હતુ

મઝૂતિની મામાન્ય પ્રમતિ અને તોપખાનું દાખન થવાના
પરિણામરૂપે હિંદુસ્તાનમા મુમનમાનોએ કિન્નેવદીમા ધણો મુધારો
કર્યો હતો

મુરિલમ અમતે સ્થાપત્યમા અપષ્ટ પ્રગતિ કરી હતી હિંદુ
રાજ્યો પોતા ॥ ધન અને ચાતુર્યો ઉપયોગ મદિગે બાધવામા
કરતા હતા તેમના બધા રાજમહેલો નાશ પામ્યા છે અને તેઓ કઇ
ઊંચા પ્રકારના કે મૂલ્યવાન નમૂના ॥ હોય તેમ લાગતુ નથી પરન્તુ
મુસનમાનોએ મસીદો ઉપરાત રાજમહેલો અને મકબરા બાધ્યા હતા
અર્ધનર્તુન કમાનો અને ગોળ ગુળજ્ઞે વિશિષ્ટ રીતે મુરિનમ શૈલીના
છે અને તે પ્રમાણે બુગિતિની આકૃતિઓ પ્રમાણે રચેના પ્રમાણ ૧૬
બુગીયાઓ પણ એમની જ કળા છે

લનિત કલાઓના પ્રદેશમા મુસનમાનોનુ સૌથી વિશેષ કીમતી
અર્પણ હિંદી-સારાસન ચિત્ર મપ્રદાય છે મુમનમાનોએ ખુખારા અને
ખુરાસાન મારદતે ચીનની ચિત્રકના દાખન કરી હતી અને અકમર ॥
દરવારમા આ કલા હિંદુઓની દેશ્ય ચિત્રકલાની સાથે મિશ્રિત થઈ—
બેદરકારી અને ગરીબાર્ધ હોવા છતાં એ દેશ્ય કલાની પ્રણાલિકાઓ
તે વખતે અવશિષ્ટ રહી શકી હતી આ મિશ્રણનુ પરિણામ એ આન્યુ
કે ચિનાર્ધ નિશિષ્ટતાઓ જલદીથી પાડી નીકળા ગઈ અને અપષ્ટ
પરદેશી વ્યાસયોજનના તરવો હોવા છતાં તેને શુદ્ધ હિંદી રસપ્રમા
અપનાવાયા આ પ્રમાણે મુધન સમયમા ચિત્રકનાનુ તાચુ પુનર્જનન

યયુ અને આ સ્ત્રેનમા આપણા કથાકારોએ જિયામા જિમી પ્રતિભાનુ
ર્ગા । કગયુ આત્યારે પણુ એ સૈવી 'હિદી કયા' કે 'મુવવ ચિત્રકના'ના
નામે પ્રસિદ્ધ છે કહેવાતી રાજપૂત સૈવીમા માત્ર મુધવ કે હિદી-
મારામન તરેદમા હિદુ પૌરાણિક કે રામાયણ-મહાભારતીય વિગેા
આવેમેના છે.

આમ આપણે જોઈએ છીએ કે મુસ્લિમ અમલે મામાન્ય રીતે
અને મુધવ મામાન્યે વિશિષ્ટ રીતે મધ્યકાનના હિંદમા મદાન અને
હિતકાગક મિદિઓ મેગરી હતી. ત્યારે તે અમલ નિષ્ફળ કેમ નીવડ્યો ?
આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવાને હિંદની મુસ્લિમ રાજસત્તાના બનામવની
પરીક્ષા કરની ઉચિત છે

૬ :

હિંદમાંની મુસ્લિમ સ્થિતિના બળનાં તત્ત્વો

પહેલા હિંદમાના મુમયમાગોને મામાન્ય જાતા, મામાન્ય પ્રણા
નિકાઓ, સામાન્ય ધર્મ અને જિતાયેલી અને પરદેશી પ્રજાની વચમા
સામાન્ય રાજકીય દરજ્જાનો લાભ હતો ન્યાતોના બેદનો અભાવ
અને ધુનમાનો પ્રજાસત્તાક જુગસો—એ બેનાથી વિગેતા જાતિમા
બધુત્વનો ભાવ પ્રસર્યો હતો આથી અદારમી સદીમા પાયમાલી થઈ
તે પહેલાના સમયમા મુસ્લિમ હિંદની રાજસત્તા પરદેશી હુમલાની
સામે વારનાર અદ્વિતીય એકસપી જતાવતી મુસ્લિમ સત્તાધીશોના
જાગનુ ખીજુ એક કારણુ એ હતુ કે તેમણે કહાપણથી ગામડાના
વહીવટનુ તત્ર ચલાગિયત રહેવા દીધુ હતુ અને હિંદુ સમયની મહેસૂલી-
પદ્ધતિમા ફેરફાર કર્યો નહોતો અને મહેસૂલી ખાતામા હિંદુ અમલદારોને
એકનાને જ નોકરીમા રાખ્યા હતા. એનુ પરિણામ એ આન્યુ કે
રાજધાનીમા રાજવસમા ચતા પનગથી કરેડો ગામડિયાના જીવનો
ક્ષોભ પામતા નહિ અને તેમના નવા માલિકોથી અસપુષ્ટ થવાનુ
અને તેમની સામે થવાનુ તેમને કારણુ મળતુ નહિ

:૭:

આવી વસેલા મુસ્લિમોનું હિન્દીકરણ

હિંદમાં ચલ્લઈ કરીને આવેલી મુસ્લિમ જનિઓના લાંબા વમવાટને લીધે તેમનું પરદેશી સ્વરૂપ ધીમે ધીમે નષ્ટ થતું ગયું અને આખરે મત્તરમી મહીની પછી તો બુખારા, ધરાન અને અરબસ્તાનથી આવનારા નવા માણસોને પોતાના સમાજમાં મહેવાઈથી ભેગવવાનું કામ હિંદના મુસ્લિમોને ધણ જ મુશ્કેલ થઈ પડ્યું. (હિંદુસ્તાનની આબોધવાથી તેમના સરીરના જાંધામાં અને ઝંગમાં પડેલો ફેરફાર આનાથી તફત જુદો હતો.) દિંદી મુમલમાનોએ ધણા દિંદી મંત્રો, ખોરાકની વાનીઓ અને દિંદી ભાષાના મેહિંદુસ્તાની (અગાન-ઈ-દિંદી) કે જેનું વ્યાકરણ—કલેવર સમૂતનું છે, જોકે તેનો સજ્જકોશ દિંદી ઉપરાત ફારસી અને આરબી શબ્દોથી ભરેલો છે—એ તત્ત્વોને અપનાવ્યાં હતા. આ પ્રમાણે મેકાઓ બાનીન થતા દિંદી મુમલમાનો જવારના એશિયાપ્રદેશમાંના તેમના ભાઈઓથી લગભગ પૂર્ણ રીતે જુદા પડી ગયા હતા. પાઠગથી દિંદી આવતા મુસ્લિમ આગ્રજીમ દેશની પ્રગતિ ભણી જતા હતા પણ, પરંતુ તે તો જો કે ત્રણ પેઢીઓ પમાર થયા પછી; એટલા વખતમાં તો તેઓ સ્પષ્ટ રીતે દિંદી આમિયતો મેજની લેતા અને પોતાની પંદેશી વિશિષ્ટતાઓનો ત્યાગ કરી દેતા.

વિશાગ મંખ્યારાગા હિંદુત્વની વચ્ચે અને શુદ્ધ દિંદી વાતાવરણની નીચે આ દેશમાં મેકાઓના વમવાટે મુમલમાનો ધીમે ધીમે આ દેશની પ્રગતિમાં કેટલીક રીતે મમગમ થઈ ગયા હતા. દિંદી મુમલમાનોની મોટી મંખ્યા ધ્યાનિક ઓએને પરજીની અને દિંદુ-ધર્મમાંથી (અથવા ત્રિકૂન બૌદ્ધ ધર્મમાંથી) વટવાયેલા વિશાગ મંખ્યાના મનુષ્યોને પોતાની અદર દાખલ કરતી. તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે તેમણે પોતાની રક્તશુદ્ધિ અને પૃથક-જનિવિશિષ્ટતા ગુમાવી દીધી. તેઓએ હિંદુઓના નિવાસે, મંત્રો અને જિંદગીની રમતો પણ

અપનાવ્યાં. મધ્યકાળના દિંદના ધર્મો, મુશીવાદ, ઉર્દૂભાષા અને દિંદી-મારાસનકલા એ જ્યાં જીતનાર અને જિતાયેલી પ્રજાની સહિયારી માવિષ્ટાનાં હતાં અને વર્ણવ્યવસ્થાની કાળગીંદ પથ્થરની દીવાલોને અનુકૂળ થાય તેટલી દૃઢ રીતે તેઓ એક બીજાના ભળવાના વચણવાળી હતી. હિંદુઓની હવડી કેમો મુઘિયમ પીરોને પૂજતી અને મશહૂર મુઘિયમ એસિયાને તો શિવાજી જેવા હિંદુ જીતવડના હિમાયતીઓ પણ મંગાનના. જગાગાના નિરક્ષર મુઘિયમ ખેડૂતો અને જ્યાં ખજરદાર અને સુધાગર મુઘિયાની જગદારરી હોય તેવા બીજા પ્રાંતોના મુઘિયમ ખેડૂતો પણ હિંદુ ધાર્મિક ઉત્સવોમાં અને લોકપ્રિય આમજોવાની પૂજામાં ભાગ લેતા, જેમ આત્મારે મિહારની હવડી કેમના હિંદુઓ મુઘિયાનો જેટલાજ ઉત્સાહથી મહોત્સવના વર-ધોડાઓમાં ભાગ લે છે.

અગરજોકે જૂના ધર્મપુત્રો અને દૃઢ મિદ્ધાન્તો અને કેમોને જીદી રાખતા, તોપણ આ પ્રમાણે દિંદના એક જ સૂર્યના જ નીચે તેમનું મમાન ભાગ્ય અને જિંદગીના સમાન સુખ હુ ખો તેમને એક બીજાની વધારે ને વધારે નજીક હોયેલતા અને આ માયુ વર્તતી ગ્રેવી ક્રિયાઓમાં કેમ ધર્મમુધારક સુસ્તાન કે આસ્થાહ જેહાદ ઉદાવે તેટલા ટૂંકામયનો જ વિશ્લેષ અવારનવાર મઠ ચર્મ પાડે સાત પડી જતો.

:૮:

રાજ્યમાં વિનાશક ખજો

દિંદમા મુઘિયમ રાજ્યપ્રદેશ વ્યવસ્થિત મધ્યમ્ય મરકારના મીધા કાર્યના પરિણામરૂપે નહિ, પરન્તુ વ્યક્તિગત મરદારોએ વિસ્તાર કર્યા પ્રમાણે હતો. જેસક શોભાના રાજ્યકર્તા તરીકે નામનો સુસ્તાન હમેશાં રહેતો, પરન્તુ જે ઉત્સાહી અને ધર્મોધ મરદારો સરહદથી દૂરના હિંદુ રાજ્યો જીતી લેતા તે મધ્યમ્ય મરકાર પ્રત્યે માત્ર નામની નાખોદાઈ

દેખાડના અને તેઓ સુસ્તાનના એક સુખદ માત્રથી દૂર કરી સમાપ્ત
તેના પગારદાર નોકરો હોવાને જદ્દે લરકગ અને ખજાનાના માલિકો
યર્થ પડ્યા હતા એટલે પોષ ઉપરના પોતાના પ્રખ્યાત નિગમના
સખે જે કે રોમન દેશોવિક પથ પોતાના નિયમિત પગારદાર પાદરીઓના
ઉપયોગ કર્યા મિવાય નવા માણુઓને વટલાવવાને પોતાની નોકરીમાં
ન હોય તેવા ધર્મોધોના ઉત્સાહને કામે લગાડે છે અને આ ઉત્સાહ
ધેના મનુષ્યોની સ્વયમેવામાંથી પૂરેપૂરો લાભ ઉઠાવે છે પોતાના
ગભ્યના રિત્નાર અને ચદાર્થોના અમયમા મુગ્ધિમ દિંદના અધ્યય
રાજ્યમ્તોની પજુ એવી જ ગજનીતિ દત્તી તે પોતાના ધર્મના ઉત્સાહ
ધેના આદમિકોની સાથે અરમ મનથ જાળી રાખતા હતા, તે તેમના
બદાગ્રીભરેલા કાર્યારંભ અને જૂની પ્રયત્નોના લાભ લઈ લેતા,
અને પોતાના માણુઓ કે પૈમાનો ઉપયોગ કરતા નહિ તે જ વખતે
પોતાની બેદરતાનેદારીના દામ ગાખ્યા સિવાય અને તેમણે જીતેના
અને મત્તામીન જનાવેના પ્રાનો ઉપર કડક કાજુ ગાખ્યા મિવાય તે
તેમને ગણ મખનાને પ્રયત્ન કરતા

જ્યાનુધી નવો નવો પ્રદેશ જીતવાને માટે મગતો ગયો ત્યા-
નુધી તે આ ગોદવણુ ગીકરીક કામ આવી પજુ જ્યારે મુગ્ધિમ ગભ્ય
વિસ્તાર પૂર્ણમા અને દક્ષિણમા બાનામા લાગી થયાસકમ દદ મુધી
પહોચી ગયો, ત્યાં જલ, કાવતરા, ગભ્યમ્તોના ખૂન, વાન્સા મરેના
અધાધૂધીભરેના મુદ્દ વારવાર થવા વાખ્યા, કાન્સુ કે મુગ્ધિમ ચદાર્થની
જૂની (એટલે ત્યાગી લાભદાયક નીવડેલી) ચોગ્ગનાથી રચાનિ
સ્વાયત સત્તાને જ પોષે તેવા કેન્દ્રાપનારી અને પૃથક્તાજી
જુગ્માનો વાન્સો મળ્યો દનો આ વાગ્યાના ગભ્યવસના પનમ અને
મિન્ગેગીવાગા આતગવિગ્રેથી મગ્ધુનિની પ્રગતિ, દેશી આર્થિક
ઉન્નાતિ અને મગ્ધાઓની વિકાસજનિ આપ્તી મર્જ લેટિન બાદની
એક પ્રદેવન માની છે કે 'દક્ષિણારો ખખડે, ત્યા કાવદા ખખડે'

૫૯ :

લોકોનો ક્રમિક વિનાશ

ધન્યામમાં વશપરપરાગત અમીરાત નહોતી કે ખાનગી મિલકતના દહકનો સ્વીકાર નહોતો. દરેક અમીરની જાગીર અને તેની જાત-મિલકત તેના મરણ પછી રાજ્ય તરફથી જસ કરવામાં આવતી. જો તેના છોકરાને તેમાંથી કંઈ લાભ મળતો નો તે માન રાજ્યકર્તા તરફથી મહેરમાનીની રાહે જ ખરેખર આ કાનૂનથી વૈયક્તિક પ્રયત્નોમાં કયાશ ગ્રહેતી, તેમ તેનાથી મઠ્ઠતિનો પાયો જ નાશ પામતો-જૂતકાળની બચતનો ભવિષ્યકાળની સુધારણા માટે ઉપયોગ કરવો તે આના મમાજમાં બધું માયારી જ ગણાય એક અમીરે સ્થાપેલી પોતાની આર્થિક આબાદી અને ઈગ્ગત્તે તેના મરણ સમયે ધરાસાયી થઈ જતા તેના પુત્રને પોતાના બાપે સાધેલા વિકાસનો લાભ લીધા મિવાય જ પોતાની કારકિર્દી એક સામાન્ય માણસની પેઠે છેક છેલ્લે પગથિયેથી દૂર કરવી પડતી આ પ્રમાણે ધર્યામી દેશ નાની સરખાતથી મોટી આબાદી રચવાની અને મરણ વખતે મૈયતની ખાનગી મિલકત રાજ્યખાવસા થઈને તેના પુત્રને સામાન્ય મનુષ્યોના દરજ્જે ઉતારી પાડીને આખી જિંદગીના કાર્યનો નાશ કરવાની પદ્ધતિ પેઠી દર પેઠી નિહાળતો આવ્યો છે

આટલું ધનાઢ્ય વર્ગોને માટે સામાન્ય માણસોને માટે તો મુરિનમ રાજ્યે પ્રજાને સગમ કરવાને, રાષ્ટ્રીય આરિય બિલવવાને અથવા તો લોકોની આર્થિક ઉન્નતિ સાધવાને કશો પ્રયત્ન કર્યો નહોતો. કોઈ પણ પ્રકારના વિચારસ્વાતંત્ર્યની છૂટ નહોતી અને દરવારમાં દલકામાં દલકી જાતની ખુશામનની અપેક્ષા રાખવામાં આવતી અને તેને ઉત્તેજન આપવામાં આવતું આથી દિલ્લી મુમલમાનો મા માહિત્ય કે કલામાં શ્રેષ્ઠ પ્રકારની પ્રતિબાવણી કોઈ વ્યક્તિ થઈ નથી

(આપણે જો દક્ષિણના થોડા દેશમંદિરો જાફ કરીએ તો) રાજમલા જ મઠ્ઠતિનું મધ્યમિદુ અને વલિન પ્રાગ્મોનું ઉડેરન્યા ।

હતી. પરંતુ આગામ્ય પ્રજાને એનાથી કંઈ લાભ થતો નહિ અને સર્જક પ્રતિજ્ઞા ઉપર દરજારી મુરખીવટથી ખરેખરી અધઃપાતગમ્ય આસર થતી. આથી મધ્યકાળના હિંદુના હિંદુ અને છત્રનામી સાહિત્ય અને કલા પ્રજામત્તાક ઝીસ કે ઈન્જાના મર્જન કરતા જાડુ ઊતરતા પ્રકારના નીવડ્યા હતા.

:૧૦:

હિંદુઓનો કુદરતી વિકાસ અટક્યો

મુસ્લિમ આગ્રે હિંદુઓનો કુદરતી વિકાસ પણ રૂંધ્યો હતો. વિજયના પહેલા હાતા વખતે આપણા બધા આગ્રે અને અમૃદ મદિરો ઉપર આક્રમણ થયાં હતા, અને આ પ્રમાણે હિંદુધર્મનાં વિશ્વાધાર્મોનો નાશ થયો હતો. મઝ્કૃત વિદ્વાનો અને અધર્મીઓના પોષકનુ કામ કરવાને મર્ધ સળગા હિંદુ રાજા જીતે રહ્યો નહોતો. પરિણામે મધ્યકાળના હિંદુમાં મઝ્કૃત વિદ્યા લમલમ લોપ થઈ હતી તેમાંથી જે થોડુંક બચ્યું હતું તે તો તદ્દન નીરસ હતું અને તેમાં માત્ર ન્યાયવાદની નાજુક દલીલખાજી, કર્મકાંડોની ઝીણી વીગતો, ધર્મજાઓની નવી આજ્ઞાઓ અને દીકાઓની દીકાઓ અને તેના પાછા વિવરણો જ હતા. આ પ્રમાણે ઈ.સ. ૧૨૦૦થી ૧૫૫૦ સુધીમાં ઉત્તર હિંદુ બુદ્ધિ પ્રદેશમાં વેગન રણ જતી ગયું હતું. માત્ર અકબરના અમલમાં હિંદીમાં છુવમીદાસ અને જગજીમાં લેખ્ય લેખકોને બીધે હિંદી સાહિત્યનો પુનરુદ્ધાર થયો, પરંતુ તે દેશી ભાષામાં જ થયો હતો. તે જ જાદુશાહે નાચા અર્થની ગઢિય મલા ઝાળી હતી અને તેના અમલમાં હિંદી બુદ્ધિનો ઘણો ઉત્કર્ષ થયો હતો.

:૧૧:

હિંદી મુસલમાનોની કેમ પડતી થઈ?

મુઘલાર્થ હિંદના ઇતિહાસનો સૂક્ષ્મ અભ્યાસ હિંદમાં વસેલા મુસ્લિમ અમીરો અને ખાનદાનોના તરિત વિનાશની આગળના મન ઉપર ચોખ્ખી છાપ પાડે છે. આ વિનાશની ઝડપ અને ચોક્કસતા કઈક અંગે હિંદુઓમાંથી ધર્મપરિવર્તન કરેલા મનુષ્યો અને ધરાના તથા મધ્ય એશિયામાંથી નવા આવેલા મનુષ્યોનાં પ્રતિભા અને ચાગ્રિયથી દર્શાવે જાય છે. પરંતુ એ પણ એટલું જ ચકિત કરે છે કે છેલ્લા બે વર્ગોના પૌત્રો હિંદની ભૂમિમાં અચૂક રીતે બ્રહ્મ થઈ ગયા હતા.

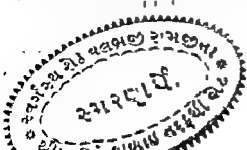
આ ચમત્કારિક દશ્યનું મુખ્ય કારણ કોમ કોમ વચ્ચેની મંતા-ગોત્રપતિ અને બધી પ્રકારની ક્રોધો, ન્યાયો અને સંઘર્ષોના ફરજગમની ઓઝોથી ભરેલા ઝનાનાની યથાપના—એ હતું. આવા મિશ્રણનાં મતાનો શુદ્ધ હિંદુ, શુદ્ધ ધરાની કે શુદ્ધ તુર્કના કરતા બહુ ઉત્તરતી બુદ્ધિવાળા થયા હતાં.

મુઘલ સામ્રાજ્યે દેશને શાન્તિ અને વ્યવસ્થાની સાથે અત્યંત ધનવૈભવ આપ્યો, તેનાથી ઉચ્ચ વર્ગના મુસલમાનોમાં વિવાસની ભાવના ઉત્પન્ન થઈ અને રાજ્ય કરતી કોમ તરીકેના તેમના ફરજગમને તેમનામાં મગરૂરી અને આગસ દાખલ કર્યા વશપરપરાના અમીર વર્ગમાં બ્રહ્મતા તરફ કુદરતી વલણ હોય છે, અને બ્રહ્મતા તરફની ગતિ માત્ર નફકરમાં કે મુતકી વહીવટમાં સખત કામ કરવાથી કે પ્રજાસક્તાક દેશના ગ્વતન જાહેર જીવનમાં ભાગ લેવાની કે સાહસ અને શોધખોળનો શુભો રાખનાની બધી જાતની તદુરગ્ત પ્રવૃત્તિઓના બળથી જ અટકે છે. પરંતુ મુઘલાર્થ અમીરોના પુત્રોમાં આ શુદ્ધિકારક ઉપચારોનો અભાવ રહેતો, કાગળ બાદશાહ તેમને તેમના પિતાની કમાણીમાંથી દમેશા ભાગ આપતા અને તેમના જન્મના કારણથી સારી જેની ઉંચી જગ્યાઓ આપના.

દિંદી મુમલમાનો કારત્તી કે તુર્કીના પોતાની માતૃભાષા તરીકે ઉપયોગ કરી શકતા નહિ, અને છતાં પણ દિંદની કાંઈ પણ દેશી ભાષાને સાહિત્યની દૃષ્ટિએ ખીલવી શકતા નહિ. તેઓ પોતાના ઘરમાં, કચેરીમાં, રસ્તામાં અને છાવણીમાં જેનો ઉપયોગ કરતા તે અજાન-ઈ-દિંદવી (દિંદુસ્તાની ભાષા) લખતાં સરમાન હતા. દિંદુસ્તાની પોતાની માતૃભાષા હોવા છતાં સરકારી જમારોમાં, ઉચ્ચ આદિત્યમાં અને શિષ્ટ મમાજમાં કારત્તીને વળગી રહેવાનો સાદમિક અને વિનાશક પ્રયામ દિંદી મુમલમાનોએ ઈ.સ. ૧૭૫૦ સુધી ચાલુ રાખ્યો હતો અને ત્યાર પછી દિંદુસ્તાનીનો આદિત્યની ભાષા તરીકે ખુલ્લા દિલથી સ્વીકાર થયો હતો. દિંદુ મુમલમાનોની આદિત્ય મંબંધી વંધ્યતાનું કારણ આ ભાષાવિષયક મુશ્કેલી છે અને તેણે મુધત્ત મમયમાં સાચી કેળવણીના પ્રચારને ધણો રોક્યો હતો.

દિંદના મુમલમાનો (અને ખામ કરીને તુર્ક અને અધ્યાન ખીજના મુમલમાનો) લશ્કરી કામ છે. પરન્તુ ગાંડુ બુદ્ધિશાળી કે ઉદ્યોગી નથી. આથી જ્યારે તેમના આક્રમણની મંભવિતમાં મંભવિત હદ આવી ગઈ ત્યારે તેઓની પડતી થવા પાડી.

ધનાદય મનુષ્યોના જનાનાની સ્ત્રીઓના પતનથી કુદરતી રીતે જ તેમનાં મંતાનોનું પણ પતન થાય છે. આ અનિષ્ટે મરાન કે અરથસ્તાન કરતાં દિંદમા વધારે ગંભીર અવધ લીધું હતું. કારણ કે તે દેશોમાં એક કરતા વધારે સ્ત્રીઓનું પોષણ કરવું પાલવે નહિ. વળી ત્યાં તો તેની સ્ત્રીઓ પોતાના પતિની જ જાતિની હતી.

:૧૨:

મુઘલ સામ્રાજ્યની નિષ્ફળતાનું કારણ: પ્રગતિના અને આત્મસુધારણાના જીરુસાનો અભાવ

હિંદના અધ્યક્ષાળના ઇતિહાસના અભ્યાસીને આટલી વાતથી આશ્ચર્ય થયા વિના નથી રહેતું કે મુઘલ સામ્રાજ્ય પાસે વિપુલ સાધનો હતા અને તેણે સોગમા અને મત્તરમા સૈનામાં હિંદ માટે ઘણી સિદ્ધિ ગેળાની હતી, છતાં પણ અરાદમા સૈનામા તે તફા નિષ્ફળ નીવડ્યું. અરાદમા સૈનામાં મુઘલ મંમુકતિ બદ્ધકની વપરાઈ ગયેલી ગોળી જેવી થઈ ગઈ હતી અને મુઘલ સામ્રાજ્યના વિનાશની ઘડીઓ ગણાતી હતી—નાદિગશાહ કે અહમદ અબ્દલી તખ્તા ઉપર હાજર ન થયા હોત તોપણ

આ અમત્કારિક દશ્યનું મુખ્ય કારણ પ્રાચ્ય રાજ્યકર્તાઓ અને બ્રિટિશ જેવા અર્વાચીન મસ્કૃતિવાળા સામ્રાજ્યના આતરભાવ વચ્ચેનો ભેદ છે. આવા અર્વાચીન સામ્રાજ્યમા અવપરીક્ષણ અને સુધારણા માટે તેની પોતાની અંદર તત્ત્વ હોય છે આથી તેની અંદર કોઈ નવી ખામી કે વિનાશનું મૂળ માન્ય પડે કે તરત જ એ અસાધ્ય થઈ પડે તે પહેલા જ જોણી કાઢવામા આવે છે અને દુરગ્ત કરવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે પ્રાચ્ય સલ્તનતોમા બની શકે નહિ; રોમ અને મકદુનિયા (ગ્રીસ)ના જેવી પ્રાચીન યુરોપની સલ્તનતોમા પણ બની શકે નહિ.

બીજું, પ્રાચ્ય સલ્તનતો રાજ્યકર્તાના વ્યક્તિત્વ ઉપર અને કોઈ ગ્યજે રાજ્ય કરતી લઘુ મડળીના ઉપર ખાસ આધાર રાખે છે તેથી બિયટુ બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય પ્રગમતાક છે, તે દુનિયાના મોટા ભાગ ઉપર બ્રિટિશ પ્રગતિના અને તેમા ભજેલી બીજી પ્રગતિઓના અકુશ રૂપે છે—અને તેમા વ્યક્તિગત રાજા કે કુટુંબનો અકુશ નથી. આથી એક પેઢીના રાજ્યશામકોના કુટુંબો બીજી પેઢીમા વર્તિત થાય તોપણ

ક્રિષ્ટિય જનિમાયી તેમની જગ્યાએ નવા અો જાહેરા માનરગ્નિના
 શામકેના વદણ કૂટી નીચે છે તેથી નિન મુધનાઈ દિંદમા જન્મેના
 મુનમોહો નિનિપાત ત્વનિ અને નવાઈ તમાડે તેવો હતો અો
 તાા ડોઈ ગીતે ધના / યર્જ શરે તેમ નવાતુ / ગણુ કે લોમશિક્ષણ
 જાહેર ચર્ચા અો મામાજિક મુધાગણો અભાવ દનેા અમર અને
 શાદગદાની જાનેા ત્વાવીમા જેમજેશનેા આરોહતા ને અયજ રાગ્ની
 પેની પાગના માહનિધેનુ આગમ / મધ પગી ગયુ હતુ અન અધારિ
 પ્રગ્નમાયી કે પ ગેશી આનતુકામાયી નવા લોહોા ઉમેશ ગીો
 રાત્યમ્નાં ડોમેશોા વિનિમાન આગી ગકાય તેમ હોતુ

મુવનાઈ અમનની રાજરાવડ ખામી એ હતી કે તે હમેશા
 દેશ ઉપર લગ્ગી નવરપોા મળુ ધા ભુ તેા અને એમ / દુ કે
 એગ્ગી રાગભતા ચવાન પ્રયત્ન કે તેા નદિ શાદગદાા મુવર્જ
 યુગના ગી વધી આ હખીન તગ્ગ આપજે આખ નવ ન રૂદી
 લે એ કે મુન જાત્યાના નાત્યનીનિસાએના પનેના જ નિદાન્તાનુ
 પાનન કે તા નદિ—મદાન પ્રાન વિના મદાન સાત્રા ત્ય નેઈ ગકે
 નદિ મદાન મતીઓ અો મ તો દોવા ઠના મા મા મા / જા
 શારોના અમનમા પણુ લોકો તેા જનકાગના ખા જમા ખગન મમયની
 માફક માનવી વેગ ની ધિનિમા / રજા દના જે અમે નેઅ દિંદો
 નવાઓ અો મદાગમઓો દગાયા દના તઓ મૂીઅર દગ—તમાા
 દગના નેા કધા / ગી મેનિધે ય / દાના પગુ તેમો મમુલગન જુદિ
 શમિ અો નાધામમુદિવાગી ક્રિષ્ટિય લાગ્માદીા આપુ ગ / ગ
 ડી ગજા દર્જુ ત્વાગ આ ત્પુ નવલોા અો મના જનઓો માવ થા /
 અર્ચી અનુયાયીઓ અો અ ડુની વડગ મિવાય ખીમ કાઈા / ગેમ
 નદાનો તઓએ પ ગેશી વિજેનાઓની નામે મમન્ન / નિદિ / વિ / દિ /
 આજેતા ડી લીધી નવાની આ અના જમતલના અજ્જ મી પ લીકાઓા
 / જ ની જુદિવ દની નીતિની નિ / ગના પગી કે નામોા જે અથ
 દગવામા આ ના ન પ્રમાજ ના ને વલો જ અા અા / પગિધિવો

અનુદાન દેશર કરવાને અગત્ય થઈ ગયો હતો કા' રીનિઝમ જેના કર્મજન પથનુ બાળ અને નિર્મળતા બને તેનામા હતા ઇન્નામની અકબતાથી તેના અનુયાયીઓને દરેક દેશમા અમુક હદ સુધી મદદના મળી હતી. પણ ત્યાજ તેઓ અટકી ગયા, બ્યારે જ્યતી જગતી દુનિયાનો નિયમ તો પ્રગતિ છે જે વખતે યુરોપ દહતાથી આગળ વધે છે, તે વખતે અગતિમાન મુસલમાનો પ્રગાણમા પાછા પડતા જાય છે અને દર વર્ષે જ્ઞાન, વ્યવસ્થા, મશ્હૂત માધનો અને પ્રાપ્ત કરેલી શક્તિ એ જધામા યુરોપ અને એશિયા વચ્ચેનુ અતર વધતુ જાય છે અને એશિયાવાસીઓને યુરોપવાસીઓની માથે હરીફાઈ કરવાનુ વધુ ને વધુ મુશ્કેલ થતુ આવે છે અંગ્રેજોનો મુલ્ય સામ્રાજ્ય ઉપરનો વિજય તે એશિયા અને આફ્રિકા ઉપરના યુરોપિયન પ્રભુઓના આધિપત્યનો એક ભાગ છે—જે બીજી રીતે એમ પણ કહી શકાય કે જે રીતે આપણા સમાજની આગેવાનીમા જીવતા અને આગસુ કુટુંબની જગ્યા સાહસિક કુટુંબો લે છે, તેવી રીતે પ્રગતિમાન જાતિઓ કદિચુરત જાતિઓને તેમની જગ્યાએથી હડમેચી કાઢે છે તેથી, આપણે આપણા દેશના ઇતિહાસના અધ્યયનથી લાભ ઉઠાવવો હોય તો,— “આગળ ને આગળ વધો, મહાન જગતે પરિવર્તનની કુજમા હમેશા પ્રધાન કરવુ જોઈએ”

Abstract

10-10-68

पञ्चा. ०. १०५

SECRET